

વિષયવાર અનુક્રમણિકા.

વિષય

સ્વચ્છંદ પિંગળ

‘ પિંગળ ’ શબ્દની વ્યાખ્યા.

પુસ્તક જનાવવાની શસ્ત્રિય રીત.

કનિતામા લખાણ.

ગાસ્ત્ર

છોકરાને માટે.

સહૃવાપણું.

સ્વચ્છંદ પિંગળ

વિયમ.	૫૪.
ગુહનો શુદ્ધ હિચાર.	૧૪
ત્રધુ પર તાલ ને તેના હિચારનો મરડાટ.	૧૫
નિયમો.	૧૬
તાલવાળા અક્ષરની માત્રા.	૧૯
તાલકેર	૨૦
વિરામ.	"
વિરામ.	"
માત્રામેળ નિયમિત માપમા વિરામની જગાના નિયમ	૨૩
યતિભંગ.	૨૬
કવિતાના છંદના માપ પર માપની માત્રાની ગણતરીના આકડાવાળા મધ્યાળાનું લખાણ	૨૮
લખાણ.	"
માપની માત્રાની ગણતરી.	"
આંકડાવાળું મધ્યાળું.	"
મધ્યાળા પરથી માપના કટકાની માત્રાની, ને માપની તાલની, સમજ.	૨૯
એક પરથી બીજાની સમજ.	૩૦
પ્રાસ.	૩૧
બ્યાખ્યા.	"
ગુણકાર.	"
અતિપ્રાસ.	૩૨
અડવી લીટી.	૩૩
સ્વાભાવિકતા.	૩૫
પ્રાસની જગા.	૩૬
પ્રાસની જગા.	"
લીટીને અતિ.	"

વિષય.

વિરામ આગળ

અતે ને વિરામ આગળ

લીંગોની શરૂઆતમા, કે એક લીટીને અતે ને ખીજી
લીંગીની શરૂઆતમા

કવિતાની ખુબી ને ખામી

રસ

ખુબી

અદ્ભૂત

ભયાનક

ક્રોધ

વીર

મૃણુ

હારથ

શુગાર

ગાન્ત

ખામી

ખીલત્સ

ખુબી

સ્નેહ

રાગ

શબ્દ

ખુબી

સ્વર સમાનતા

અક્ષર સમાનતા

શબ્દમા

લીંગો છોડે ને શરૂઆત

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ચરણની શરૂઆત ને છેડે.	૫૦
ખામી	"
શબ્દ સમાનતા.	૫૧
ઉચ્ચાર.	"
લીટીનો છેડો શરૂઆત ને મધ્ય.	"
ઉચ્ચાર	૫૨
અર્થ.	૫૩
ઉપમા.	"
પ્રુખી	"
ઉપમા.	"
ઉત્પ્રેક્ષા	"
શુભ વિશદ્ધતા.	"
ખામી.	"
હીનોપમા	"
વિરોધોપમા.	૫૪
રૂપ.	"
રૂપક.	"
અવાજરૂપ	"
ઉચ્ચારરૂપ	"
ઉક્તિ.	"
પ્રુખી.	"
અન્યોક્તિ	"
અતિશયોક્તિ.	૫૫
સ્વભાવોક્તિ.	"
નિષ્કારણોક્તિ	"
નિર્જનોક્તિ.	"

વિનય

સુપુનરૂક્તિ
પુનરૂક્તિનો અર્થ

આમી

પુનરૂક્તિ

અર્થ

૧. નિઅર્થ

૨. નેસાર્થ.

દ્વિઅર્થ

૩. મહુઅર્થ.

૪. ગાર્થ

૫. નાર્થ

૬. દાર્થ

નિનધ

સાનચેતી

વખત

દષ્ટિસ્થાન

રતુ

જેણી

માત્રાનો ચરાવી લેવા જેવો ફેર

સ્વાભાવિકતા

સમ્બોનો ક્રમ

સમ્બ અભ્યાસ

સમ્બ એકને બદલે બીજો

મીઠાલુખ્ત

સ્મૃતિયોગ્ય

વિનય

વિષય.

પૃષ્ઠ.

વ્યાગ્રખી નવીનતા.	૬૩
વિષય.	"
ગુન્દો.	૬૪
ખુશામત.	"
તરબુમો.	"
રચના.	"
વિષયનાં અંગો.	"
દુઃકાપણ.	૬૫
મગજના માપની કુન.	"
વાણીમાં હૃદયનો ઉમંગકો.	"
જીવમાં વિષયના તત્વનો નજો.	૬૭
વર્ણન.	"
નિચાર.	"
ચિત્રકાવ્ય.	૬૮
વેગ.	"
કવિનું નામ	"
જીવિત્તાદાર કવિતા.	૬૯
દેશી.	"
સંગીત.	૭૨
સ્થિતિ.	૭૩
ઉપાધ.	૭૪
ફારસી ઉર્દુ ને હિંદી કવિતા.	૭૫
પિંગળ.	"
ગુરુ લઘુ ફારસીમાં.	"
ખોરો ને આખો લઘુ.	૭૮
ગુરુ લઘુ હિંદીમાં.	૭૯

વિધય.

સરખામણી

બાધણી ફેર

શેર ને ગઝલ

વાચલુ ને ગાનુ

શેર

ગેરની ડીમા પ્રાસની ગોઠવણુ

ગઝલ

ઢવાલી ગઝલ

ગઝલમા ટેક કડી ને પ્રાસની ગોઠવણુ

ગઝલમા શેર

છંદની જાત

ચાર જાત

માત્રામેળ

અક્ષરમેળ

અક્ષર સખ્યા કિચિત લઘુચુર મેળ

અક્ષરસખ્યામેળ

બે ભાગ

નિયમિત

અનિયમિત

માપોની મેળવણી

બે જૂદા છંદની વારાફરતી ગોઠવણુ

ડીમા કે તેને અતિ કટકાનો ઉનેરા

એક છંદ ને એક માપ મેળવેલા

બે માપ મેળવેલા

૫૮ જેવી ગોઠવણુ

કટાન

વિધ.

૫૪.

હંદની ગત, તેની વિગત, ને તે પ્રત્યે લેવાની છૂટ.	૧૦૧
માત્રામેળ હંદ.	૧૦૨
માત્રામેળ નિષમિત હંદ.	"
આગલા વચક્ષા ને છેલ્લા કટકા.	"
આગલા કટકા.	"
તાલનું ચિન્હ.	"
ચાર માત્રાના.	"
કારણ.	"
વચક્ષા કટકા સાત માત્રાના.	૧૦૩
વચક્ષા કટકા ચાર માત્રાના.	૧૦૪
વચક્ષા કટકા પાંચ માત્રાના.	"
વચક્ષા કટકા ૭ માત્રાના.	૧૦૫
પાંચ માત્રાના.	"
વચક્ષા કટકાની માત્રાથી વધારે માત્રાના.	૧૦૬
વચક્ષા કટકા.	૧૦૭
વચક્ષા કટકા.	"
વચક્ષા કટકાની માત્રાના ભાગ.	૧૦૮
વચક્ષા કટકા ચારથી સાત સંખ્યા મુધીના.	૧૧૦
• છેલ્લા કટકા.	૧૧૧
છેલ્લા કટકા.	"
અંતની આઠ માત્રા મુધીના લઘુગુરૂની ગોઠવણ.	૧૧૪
કડીમાં લીટીની સંખ્યા, ને લીટીના અંતના પ્રાસ.	૧૨૦
એક લીટીની કડી.	"
એક કરતાં વધારે લીટીની કડી.	૧૨૨
વિસ્તારની બાબતે, મથાળાના, ને માપના આગલા વચક્ષા ને	
છેલ્લા કટકાની માત્રાની ગણતરીના, આંકડા.	૧૨૪

વિપ્ર.

માત્રામેળ નિયમિત માપનો વિસ્તાર.
માત્રામેળ નિયમિત માપની અનુક્રમશિકા.
બે જૂદા છંદની વારાફરતી ગોઠવણ.

ચંદ્રાવળી.

કુંડળીઆ.

છપા.

વાલા સાથે.

ગીતિકા સાથે.

૨ (૪+૩=૭x૩) ૫ સાથે.

શંકર સાથે.

હરિગીત સાથે.

લાવણી સાથે.

આર્યા ૬ ગીતી સાથે.

દોહરા સાથે.

સોરઠા સાથે.

પરચુરણ.

કડીમાં, અથવા તેને અતિ, કટકાનો ઉમેરો.

કટકાનો ઉમેરો.

નિયમિત એટલે માપને મળતા.

અનિયમિત એટલે છૂટક જેવા.

એક છંદ ને એક માપ મેળવેલાં.

નિયમિત.

અનિયમિત.

અક્ષરમેળ.

માત્રામેળ નિયમિત બે માપ મેળવેલાં.

બનાવટ.

વિધ.	૫૪.
આગણ કટકામાં ફેર વગરનાં.	૨૩૮
આગણ કટકામાં ફેરવાળાં.	૨૪૧
૫૬ જેવી ગોઠવણ.	૨૪૨
છંદના નામને જાહેર, છંદના માપના કટકાઓની માત્રાની ગણતરીના આંકડા.	૨૫૧
નામને જાહેર આંકડા.	"
દાળનો અક્ષર.	૨૫૩
માત્રામેળ નિયમિત નામવાળા છંદના માપના કટકાઓની માત્રાની ગણતરીના આંકડાવાળા મથાળા, ને તે છંદનાં નામ.	૨૫૫
નામવાળા છંદ, તાલના ચિન્હ સાથે, પ્રથમ આવ્યાના પૃથ્વી યાદી.	૨૬૨
માત્રામેળ અનિયમિત છંદ.	૨૬૪
વ્યાખ્યા.	"
ખનાવટ.	"
માપના કટકાની માત્રાના આંકડાનું મથાળા પર લખાણ.	૨૬૬
માત્રામેળ નિયમિત.	"
વિરામ હોયું.	"
વિરામ નહીં હોયું.	"
વિરામ રાખવા, નહીં રાખવા, વિધે.	૨૬૭
વિસ્તારનો ક્રમ.	૨૬૮
માત્રામેળ અનિયમિત માપનો વિસ્તાર.	૨૬૯
વિસ્તાર.	"
દોહડા ને તેના બેઠ.	૨૮૦
માત્રામેળ અનિયમિત એ માપ મેળવેલા.	૨૮૬
માત્રામેળ અનિયમિત નામવાળા છંદના માપના કટકાની માત્રાની ગણતરીના આંકડાવાળા મથાળા, ને તે છંદના નામ	૨૮૮
કટાવ (દાળ).	૨૯૧

વિધય.

અક્ષરમેળ છંદ.

વ્યાખ્યા.

અધરાપણું.

માત્રામેળ સાથે સમાનતાની વ્યાખ્યતો.

ઢાળ

તાલ.

લેવાની છૂટ.

મથાળાની, ને માપના લઘુગુરૂની, સંજ્ઞા.

અક્ષરમેળ નિયમિત માપનો વિસ્તાર.

અક્ષરમેળ નિયમિત માપની અનુક્રમણિકા.

સવૈયા.

નામમા ગણુતા છંદ

નામમા ગણુતા મુખ્ય છંદ.

કડીમા લીટી, લીટીને અંતે પ્રાસ, ને જોડનારનું નામ.

જોડવામા ફેરફાર ને ખુખી.

માત્રામેળ.

એક લીટી માત્રામેળ, બીજી અક્ષરમેળ.

અક્ષરમેળ.

અક્ષરમેળ નિયમિત છંદના માપના લઘુગુરૂની ગોઠવણુની સંજ્ઞાવાળા

મથાળા, ને તે છંદના નામ.

અક્ષરમેળ અનિયમિત માપનો વિસ્તાર

અક્ષરમેળ જે માપ મેળવેલા.

ઉપજાતિ.

ઉપવંશા.

માયિની માપ ને હ્રદયજા માપ.

વૈતાળીય.

વિષય.	૫૪.
પુષ્પિતાઆ.	૩૪૫
અક્ષરમેળ અનિયમિત હંદના માપના લઘુચુરનીગોઠવણની સંજ્ઞાવાળા મયાળા, ને તે હંદના નામ.	૩૪૬
અક્ષર સંખ્યા કિયિત લઘુચુર મેળ હંદ.	૩૪૮
વ્યાખ્યા.	"
અનુબંધ.	"
અક્ષર સંખ્યા કિયિત લઘુચુર મેળ માત્રામેળ અનિયમિત.	"
દાળ.	૩૪૯
અક્ષરસંખ્યામેળ હંદ	૩૫૦
વ્યાખ્યા.	૩૫૧
દાળ ને માત્રા.	"
શોધ.	"
મયાળાના, ને માપના અક્ષરની ગણતરીના, આકાશ	૩૫૨
અક્ષરસંખ્યામેળ માપનો વિસ્તાર.	૩૫૩
નાના હંદ	૩૫૪
ચારેને સામાન્ય બાબત.	"
ચારેને ખાસ બાબત.	"
મેટા હંદ	"
કવિતને બદલે મનહર.	૩૫૬
પાચેને સામાન્ય બાબત, બાંધણી વિષે.	"
દાળ.	૩૫૮
તાલ.	"
‘ ઇ ’ ‘ ઉ ’ ના ઉચ્ચાર ને શબ્દભાગ.	"
દાળ ને તાલ.	૩૫૯
વિરામ.	"
ફરી બોલવાનું.	૩૬૦
	૩૬૧

વિન

પાયેને સામાન્ય જાણત, માપ નિરે
 હરિત કે મનહર જતાવનાની કુચી
 પાયેને ખાસ જાણત

અક્ષરસખ્યામેળ જહના માપના અક્ષરની ગણતરીના આઠડાવાળા
 મધાળા, ને તે જહના નામ

છંદની જાતનો નંબર.

છંદના નામ પ્રમાણે અનુક્રમશઃક્રીડા કરીએ, ત્યારે જે છંદના નામ દોષ, તે જ તેમાં આવી શકે. જાણીના રહી જાય. એ નામવાળા છંદની વહેંચણી દરેક જાતમાં થાય છે. તે નીચે જતાવી છે, તે આ પછી આવતી નામવાળા છંદોની અનુક્રમશઃક્રીડા તેની જાતનો નંબર દરેક છંદના નામની સાથે આપ્યો છે. તેથી, દરેક છંદ પુનઃક્રમા ક્રેટલાએ પાતે છંદને માન્ય પડવા ઉપગત, તે કયી જાતનો છે, તે પણ જાણાશે.

૧-માત્રામેય નિયમિત.

૨-માત્રામેય અનિયમિત.

૩-એ જૂદા છંદની વારાફરતી ગોઠવણ.

૪-કડીમાં અથવા તેને અતિ કટકાનો ઉમેરો.

૫-અક્ષરમેય નિયમિત.

૬-અક્ષરમેય અનિયમિત.

૭-અક્ષરમેય એ માપ મેયવેચાં.

૮-અક્ષર સ્વર્યા દિવિન વધુગુરુ મેય.

૯-અક્ષરઅર્થમામેય.

૧૦-કડાવ (ઠાળ).

**આ પુસ્તકમાં આવેલા નામવાળા બધા છદ્દની
બારાબરીવાર અનુક્રમણિકા.**

નામ	જાત નંબર	પૃષ્ઠ	નામ	જાત નંબર
અઆત્રેય	૨	૨૬૯	અર્ધઓવી	૯
અઆરતી	૨	૨૭૭	અલધુદુમિયા	૨
અકેવાર	૨	૨૭૦	અલાવણી	૨
અગીતિકા	૨	૨૭૪	અવિબદ્ધપદ	૨
અચ દ્રાવન	૨	૨૭૭	અનિહારી	૨
અજનીગીત	૧	૨૦૯	અનીર	૨
અતિગીતા	૧	૧૭૭	અગ કર	૨
અતિઝનણી	૧	૧૪૧	અસરસિ	૨
અધમાન	૨	૨૭૫	અસુગત	૨
અનુક્રા	૬	૩૪૩	અનુગીતિ ।	૨
અનુક્રન	૧	૧૮૬	અહી-	૨
અનુક્રુપ	૮	૩૪૮	આ નય	૧

નામ.	જાત નંબર.	પૃષ્ઠ.	નામ.	જાત નંબર.	પૃષ્ઠ.
ઉદ્ધત.	૧	૧૪૨	કુમારવસિતા.	૫	૩૧૫
ઉપમાનિ.	૭	૩૪૪	કુમુદવિચિત્રા.	૫	૩૨૧
ઉપમૂલ્યા.	૧	૧૪૧	કુંડળીઆ.	૩	૨૧૪
ઉપમાન.	૨	૨૮૪	કેકિનીશારદા.	૫	૩૧૬
ઉપવંગા.	૭	૩૪૪	કેતુમાળ.	૫	૩૧૭
ઉપેન્દ્રવજા.	૬	૩૩૯	કેવાર.	૧	૧૮૦
એલા.	૨	૨૭૧	અગપતિ.	૨	૨૦૮
એલી.	૯	૩૫૫	અળ.	૫	૩૧૪
કુટુબા.	૧	૧૯૮	અણ.	૧	૧૬૦
કન્યાસ.	૨	૨૭૭	અળસ.	૧	૧૬૭
કટાવ.	૧૦	૨૯૧	અસારિ.	૨	૨૭૨
કંદ.	૫	૩૧૮	આગ.	૧	૧૬૩
કમલા.	૫	૩૧૩	આપસુ.	૯	૩૫૪
કમળુ.	૨	૨૮૨	આપાલુ.	૪	૨૨૬
કમળ.	૫	૩૦૬	ગંગા.	૧	૧૭૦
કલ્પ.	૫	૩૧૭	ગંગેદ્ર.	૧	૨૦૬
કર્પૂરકિપદી.	૨	૨૮૨	ગણિતગણિતક.	૧	૨૦૦
કલદંસ.	૬	૩૪૧	ગણિતાગણિતક.	૫	૩૨૨
કલિતા.	૫	૩૦૬	ગીતક.	૫	૩૨૦
કળાનુગમી.	૫	૩૧૩	ગીનિકા.	૧	૧૭૬
કાનર.	૧	૧૪૦	ગીતી.	૧	૨૦૦
કામકિલામી.	૨	૨૮૫	ગ્રામ.	૨	૨૮૩
કામ્ય.	૧	૧૯૩	ગ્રામ.	૫	૩૦૭
કિરીટ.	૫	૩૧૩	ગ્રાહી.	૫	૩૧૭
કિંગોર.	૫	"	ધત્તા.	૧	૨૦૩

નામ	જાત	પૃષ્ઠ.	નામ.	જાત	પૃષ્ઠ.
નંબર.			નંબર.		
ધમાલ.	૧	૧૭૫	અમિતાલસ.	૬	૩૪૧
ધીર.	૧	૨૦૪	અિય.	૫	૩૧૬
નંદી.	૧	૧૯૧	અિયવદા.	૬	૩૩૯
નક.	૧	૧૫૩	હાનીરા.	૧	૨૦૮
નગરિ.	૧	૧૬૦	ગિહુ.	૫	૩૦૯
નર્મદક.	૬	૩૩૮	ગિયા.	૫	૩૧૯
નવિની.	૫	૩૧૦	ગેપાઇ.	૧	૧૮૭
નાગમગિ.	૧	૧૮૩	ગોધક.	૧	૧૩૪
નાગચ.	૫	૩૦૭	ભુજગી.	૫	૩૧૮
નિગિપાળ	૫	૩૧૫	ભુજગુ.	૧	૧૩૬
નિગ્રેણી.	૨	૨૮૧	અમરમુજનર.	૧	૧૮૫
નિગ્રેણીગર્ભિત.	૨	"	મકરંદ	૫	૩૧૧
પંચવદન.	૧	૧૬૩	મંલુભાગિણી.	૫	૩૨૧
પદ્મમી.	૫	૩૧૫	મણિમધ.	૫	૩૨૨
પદ્મરી.	૧	૧૬૦	મતમધુર.	૬	૩૪૩
પદ્મિનિવિજ્યા.	૬	૩૩૮	મકરંદન.	૨	૨૮૦
પદ્મિત્રા.	૫	૩૧૪	મદનામદા.	૧	૨૦૮
પાદગતિ.	૬	૩૬૨	મદનાગ.	૧	૧૬૫
પાવક.	૫	૩૧૪	મંદર.	૫	૨૦૮
પાંચુપચક.	૧	૧૭૦	મદિગ.	૫	૨૧૧
પુષ્પિનામા.	૭	૩૪૫	મદ્દેખ્યા.	૫	૨૦૯
પેદિ.	૨	૨૮૪	મંદાકાળા	૬	૨૬૨
પૂર્વી	૫	૩૨૧	મંદાર.	૧	૨૧૦
પ્રભાવલી.	૬	૩૪૦	મધુ.	૫	૩૧૫
પ્રભાવિકા.	૫	૩૦૬	મધુભાર.	૧	૧૨૭

નં મ	જાત નંબર	પૃષ્ઠ	નામ	જાત નંબર
મધુમત	૧	૧૪૭	મોહન	૫
મધુરા	૧	૧૮૫	મોહની	૧
મનહર	૯	૩૬૩	યોગ	૧
મનહર તેત્રીશો	૯	૩૬૪	રગ	૫
મનહર ત્રીશો	૯	૫૬૩	રમકિનાગ	૨
મનહર દોઢીઓ	૯	૩૬૪	રગી	૧
મરખંડા	૧	૨૦૨	ગનિકરી	૧
મલિકા	૫	૩૧૨	રત્ન રા	૫
મહાચંદ્ર	૨	૨૭૭	રથોદ્ધતા	૬
મહાનક્ષત્રી	૧	૦૧૬	ગાન્યદ્ર	૧
મહોદીપ	૧	૧૫૨	ગદ્યગાથા	૧
માણુનકાકીડ	૫	૭૨૨	ગમ	૨
માનત	૫	૦૮	ગસા	૨
માનતી	૧	૧૬૮	કચિંગ	૧
માનિ	૧	૩૦૬	રૂપમાગ	૫
માનિની	૬	૦૩૮	રૂપમાળા	૧
માતી	૧	૧૮૧	રૂપમાળી	૫
માગા	૫	૫૦૮	રેખતા	૧
મજામલિ	૨	૨૮૪	લુદ્ધામતા	૧
મુખનનિતક	૧	૧૯૪	નનિત	૫
મૂળચંદ્ર	૧	૧૬૭	લનિતનનિતક	૧
મૃગા	૧	૧૮૨	લહેરી	૦
મૃગદ્રમખ	૬	૩૮	નાનણી	૧
મૃદુગતિ	૧	૧૪૪	વર્ણવાગીશ્રવણી	૧
મોતી ભ	૫	૩૧૦	નસથ	૬

नाम.	वर्ग.	पृष्ठ.	नाम	वर्ग.	पृष्ठ.
नं०.	नं०.		नं०.	नं०.	
वसंततिथि.	६	३४१	राशिनी.	६	३४२
वसुभनि.	१	१२८	शिखरिणी.	६	३४३
वाम.	१	१२६	शीर्ष.	५	३१४
वार.	५	३०६	शुभगीता.	१	१७८
वार्ति.	२	२८१	गोप.	५	३१४
वास.	१	१३३	शेख.	५	३१७
विद्युत्माणा.	५	३१४	स्यामहिवाण.	२	२८२
विशुद्धप्रिया.	५	३२०	सप्री.	१	१८६
विमोहा.	५	३१६	संलुक्ता.	५	३१६
विश्वसित.	१	१७४	सप्रादी.	२	२८०
विवास.	५	३०६	समानिका.	५	३०६
विश्वमितसहित.	२	२७२	समुद्धी.	५	३०८
विशेष.	५	३१०	समोहा.	५	३१३
विश्वपद.	१	१६७	सरसि.	१	१६७
विद्वारी.	१	१५५	सर्वगामी.	५	३१८
वित्तित्तिकसहित.	२	२८२	सर्वेया.	१	२००
वीर.	१	२००	सद्वत्.	६	३३६
वीरकंद.	१	१६२	सारंग.	५	३२०
वेद्वंशधामा.	५	३१७	सांगमी.	५	३१४
वेनाणीय.	॥	३४५	सिद्धयलो.	१	१६८
वेन्देवी.	६	३४२	सिद्धिविनाशन.	१	१६०
व्याधी.	१	२०६	सीधु.	६	३३६
वक्र.	१	१८०	मुपान.	५	३१२
संयु.	५	३२१	सुभय.	१	१३४
शार्दसविहीना.	६	३४१	सुगीनिका.	१	१७८

નામ	જાત નંબર	રૂબ	નામ	જાત નંબર
સુમુખી	૫	૩૦૧	ગિરીત .	૧
સુરૂપી	૧	૧૮૭	લગિણી .	૬
મગ	૧	૨૦૮	લસ	૫
મેનિન	૫	૩૦૬	લસા	૫
સોમરાજી	૫	૩૧૭	લમી	૬
મોગદા	૨	૨૮૧	ગાગી	૫
સાધગ		૩૪૨	હિંગાન	૧
સાગિણી	૫	૩૧૬	દી	૧
સ્વાગતા	૬	૩૪૧		

સ્વચ્છંદ પિંગળ.

‘પિંગળ’ શબ્દની વ્યાખ્યા.

કવિતા બનાવવાને વાસ્તે, તેના નિયમો, માપો, ને તેમને લગતી નિગત, જે અયમા સમજની હોય, તેને પિંગળ કહે છે.

પુસ્તક બનાવવાની શાસ્ત્રીય રીત.

જે બાબત સિખવવી હોય, તે જાનતને સમજવવાની જાણ, તેને શાસ્ત્ર બનાવના માટે, શાસ્ત્રિય રાખવી, એ રીત કદગી છે. આગળના લગભગ બધા પિંગળકારોએ એમ ક્યું છે. પોતાની ખુબીને બતાવવાની એ જગ્યા નથી. સામામા ખુબી લાવવાનો એ ઉપાય ઉગતાને ઝાઝા દેવા જેવો છે.

કવિતામાં લખાણ.

પિંગળનું લખાણ હુક કરવાને વાસ્તે, તેને કવિતામાં લખવા જેટલી મહેનત દગ્ગામાં આવે છે, પણ તેમાં સમજના જેવું બધું રહી જાય છે, ને ગુરુ રૂપે પુસ્તક ઉપરાંત માણસની જરૂર પડે છે. કવિતામાં આપેલી વિગત સહજે યાદ રહે, એમ કહેવાય છે, પણ એમાં યાદ રાખવાનું બંધન લાગે, એવું બહુ જ થોડું છે. હીક સમજાય, માટે કવિતામાં દાખલા અપાય છે, પણ તે લાગ્યા હોવાની જરૂર નથી.

શબ્દ.

પિંગળમાં માપ મુખ્ય છે, ને માપમાં ચલત્રી મુખ્ય છે. એટલે પિંગળમાં તેને શાસ્ત્ર ગણવા જેવું બહુ થોડું છે. ગદ્ય, નામ વાચન, મા જેમ શાસ્ત્ર નહીં જેવું ગણાય છે, તેમાં પિંગળમાં થવાની જરૂર છે.

ભાનની માગન, ગદ્ય ને પદ્ય (પદ્ય એટલે કવિતા, ૧૦૧), બંનેને
લાગુ પડે છે

છોકરને મારે.

કવિત્વગમિત જન્મથી આવે છે, એમ કહેવાય છે, ને એવી રાક્ષિ-
વાળા છોકરા, છોકરા જેવી સ્થિતિની ઉભરથી, કવિતા કરે છે, તો
પિંગળ, ખીજે નામે કવિતા ઢરવાની રીતના પામેલી એપડી, તે સમજે
એરી રીતે લખાનું લેખજે

સહેલાપણું.

જેમ પિંગળ સહેનું, કે છન્મા સહેનાપણું, તેમ મોળા અથો લખી
શનય છે, જલદી લખાય કે, ને એવા હદોનાળા ભાસમા મોળા અથો
ઘણા ઘરાનું એ જ કારણ છે

પિંગળમા અધરા છને હોય કે છન્મા મ તવના અથો સહેના મુજ
સહેના ને ઘણે ભાગે એક દમનાળા ને પ્રાઇ જગાએ સદજ રુદ્ધારનાળા,
હદોમા જ લખાયા છે, ને તેમા પણુ નરિએ દામધમ નહીં લેના જેવી
ફૂટ લીધી હોય છે તેથી પિંગળના શાનનું કોળ ધાનનારા માણસે નવા
શિખાઉને પિંગળના વોરણથી બારીક પ્રસોગીએ ચલાવવા નહીં, ને છન્મા
અધરાપણું કે જલની વિવિધતા નહીં દોનાને મારે મિથ્યા ખનડવા નહીં
જનસમજે પણુ, પોતામાથી એના થોડા થાય છે એમ સમજી, તેમના
પર રદમનજર રાખની

નિયમ.

પિયગામાં, કાળના નિયમ ને માપ, એ બે બાબત સમજવાની હોય છે. નિયમની બાબત અહીંયાં ગર થાય છે. માપની એ પછી આવશે.

કવિતા.

વાણીના વપરાસમાં અમુક નિયમો પાળીને, અને અટકવાની બાબતમાં માપ રાખીને, બોલવું, લખવું, તેને કવિતા કહે છે, બીજે શબ્દે, રસિક, ટુંકું, વિગેય અર્થવાળું, ને નિયમસરનું, કથન તે કવિતા; પછી તેમાં કલ્પના ઓછી વધતી હોય, તે બાબત જૂદી છે.

બેપાઝ.

	૧ । ૪	। ૪ ।	૪ । ૨
૧૫	(આધો	સ્વાભાવિક	કલ્પના.

આ ‘બેપાઝ’ શબ્દ જેવા દરેક જણના મથાળાના નામ સાથે ‘છંદ’ શબ્દ અપેક્ષાકાર રાખ્યો છે, નથા જ્યાં દાખલામાં છંદની એક લીટી, બીજે શબ્દે માપ, થી ચાલી તો, ત્યાં કડી આપી નથી.

સમગ્ર ઉપર જેવા, અર્થાત પદ્યની જાણવાળા, પણ માપ વગરના, ગદ્યને કોઈ માણસ પદ્ય કહે છે, પણ તે પદ્ય નથી.

પંચ ત્યાં પરમેશ્વર.

છંદ.

‘આધો સ્વાભાવિક કલ્પના’ એ દાખલામાં, ૧૫ની સંખ્યા માપની માત્રાની છે, ને ૧, ૪, ને ૨, ની સંખ્યા એ માપના કટકાની માત્રાની છે. એ માપ ને તેના કટકા, ઓછ વધનાં ચક્ર શકવાથી, બહુ જાતના બની શકે છે. એક ઉપરાંત વધારે લીટીની પણ તેની ઓડવણ મળી શકાય છે. તેના દરેક એવા, માપ, કડીને વાસ્તે અમુક સંખ્યાની ત્રીટી,

ને તેને લગતા પ્રાસ (એલે સમાન ઉચ્ચારના અતઅક્ષર), સંગી
નમુનાને જદ કહે છે એમ નવા જ પણ થઈ શકે ફતલ દેગુ
લાગે તેમ નહીં જુનુ જોઈએ

કહી, લીટી, ને ચરણ.

કવિતાના પૂરા જ ના લાગા ઝાગખનાને તેના નામ પામ્યા હોય
છે જેટની લીંગીયા પ્રાસ મળીને જદ થતો હોય તેને મ્હી કહે છે
જદુ માપ જેટલા લાગમા પૂર ચલુ હોય તેને લીંગ કહે છે લીંગમા
વિરામ આવતો હોય તો તેજલા તે લીંગમા ચરણ મ્હેવાય છે

માપ.

માપ ચાર બાજતને ધ્યાનમાં રાખીને કરેલાં હોય છે. માત્રા, કટકા, તાલ, ને વિરામ.

માત્રા.

શબ્દના અક્ષરોના વચનની ગણતરી કરવા માટે, એક કાટલા તરીકે, ધ્યાનમાં લેવાતો શબ્દનો નાનામાં નાનો ભાગ, તે માત્રા.

લઘુ ગુરુ.

ગુજરાતી ભાષામાં અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, જી, એ, ઐ, ઓ, ઔ, ને અ, એટલા સ્વર છે. ક, ખ, ગ, વિગેરે વ્યંજન છે.

હ્રસ્વ એટલે ટુકડા, ક્ષંપકો, ઉચ્ચાર થાય, એવા અક્ષરને લઘુ કહે છે. છે દીર્ઘ એટલે લાંબો, ભારે, ઉચ્ચાર થાય, એવા અક્ષરને ગુરુ કહે છે.

સ્વરોમાંનો અ, તથા જંધા વ્યંજનો, લઘુ છે.

ઇ ને ઉ લઘુ છે. ઈ ને ઊ ગુરુ છે

કવિતામાં ઇ, ઈ, ઉ, જી, ની બાજતે, હ્રસ્વ દીર્ઘને ઢેકાણે, ને દીર્ઘ હ્રસ્વને ઢેકાણે, વાપરવાની છૂટ છે. ફક્ત સ્પર્શ લાગે, એવી રીતે વાપરવું જોઈએ. તેથી તે, લઘુ ને ગુરુ, જાને છે. ને તે અસ્ય છે તે રીતે નહીં, પણ કવિતાના શબ્દમાં બોલાતા તેનો ઉચ્ચાર થાય, તેથી રીતે તેને લઘુ કે ગુરુ ગણવાના છે.

જેપાર્શ્વ.

ગ્રાભાવિક કરી કલ્પના. એમાં 'વિ' એ ગુરુ છે, લઘુ નથી.

આ, એ, ઐ, ને ઔ, એને લઘુ તરીકે વાપરવાનું અધિક છે, એટલે એ ગુરુ છે.

ઓ નો ઉ જોવો ને 'અ' નો અ જોવો ઉચ્ચાર કરીને, તેને કવચિત નહીં તરીકે માપરે છે માત્રી વાપમમા તે ગુરુ ?

હોતો.

સારા નગસા માનવી, સખરે ઓગખાય
નર ખર રચ્યે અતર ગો તે તો જાણે સર

ગુરુ ને વજન મગે છે તારે પારાખડી યાચ ૭ વજન ને વજન મગે છે તારે જો દાગ યાચ છે

જેવું અ ની પારાખડી વિરે લખ્યું છે તેવું - ખ ગ વિગેરે વજનોની પારાખડી વિરે સમજવું જેવું વજન વિરે લખ્યું ૬ તેવું વ્યવસ્થિતે વજનના જોડાક્ષર વિરે સમજવું

લઘુ ગુરુની માત્રા

માપની ત્રીગમા અક્ષરોનો લઘુ ? ગુરુ જોવો ઉચ્ચાર થતો હોય, તે પ્રમાણ તે અક્ષરોની માત્રાની ગણના સ્વાભાવિક આવે ?

લઘુની ઓ ને ગુરુની મે માત્રા ગણાય ૭ એ પ્રમાણે મે લઘુ ઓ ગુરુ મરામર ને એ લઘુ ૧ લઘુ બરામર ૧ મન મા

વિનામા માત્રાની માત્રા અમ નહીં ગુરુની અનામની પ્રેરણા પછી તેમ રતી રખતે દાગ વજન ને માત્રાની ગણતરી બગડે એ સાચરનાન ?

જેવાઈ

૧ ૧ ૪ ૧ ૪ ૪ ૧ ૨

ના વગર જન વિભાજના એને મ લે

૧ ૧ ૪ ૧ ૪ ૧ ૪ ૧ ૨

ત્યા વિના જન વિભાજના એમ લખીએ તો ચાને પછી

૧ ૧ ૩। ૫ ૧ ૪। ૨
 વ્યાહીના જન નિહામણા

આમ લખીએ, તે ચાલે નહીં કેમકે 'હી' અક્ષર આગળ દાળ બગાડે છે, વળત ખોટી જગ્યાએ પડે છે, ને માપના વચના કટકામાં એક ત્રણ, ને બીજો પાંચ, માત્રાનો થઈ જાય છે આઠ માત્રા સામગી લેતા કાઈ ઠેકાણે, કે ૩+૫=૮ ની ગણતરીવાળા માપમાં, એમ ચાલે, તે જૂદી બાબત છે

શિખરિણી

કીવો સાસરવાસો, પગીથી તેને જણ્યો સિંહમુખો

આમાં, ફારસી પિત્રમની રીતે, પહેના એક ગુણે મદલે દોઢ લઘુ, ને પગી મે લઘુને બદલે મે ગુણ, મૂક્યા છે, પણ તેથી ઉપરના જેવો કાઈ બગાડ થતો નથી

લીટીને છેડેનો લઘુ

લીટીને છેડે નવું અક્ષર પર લાગ આવતો હોય તો તે અક્ષર — ગુણ ગણાય છે

દેશી

કરકોટ ને નગ દમયતી, સુદેવ ને વિતુપણુ
 સસારમાં સરમો રહે, ને મન મારી પાસુ

વસવલિવડા

સ્વેચ્છા નિહાર કરનાર દબાર વાર
 ખાગે ગમાર જુકુ માગ ન માનનાર

આ બે દાખલામાં પહેલો દેશીનો, એટલે ગાવાની ઢબવાળા માપનો, છે
 બીજો અક્ષરની ગણતરીની ને લઘુગુરુની બાંધણીવાળા છંદ, જેને અક્ષર
 મેળ કહે છે તે, નો છે. એ બેની પેઠે, માત્રાની ગણતરીની બાંધણીવાળા
 છંદ, જેને માત્રામેળ કહે છે તે, ના અનુકૂળ છંદમાં અંતનો અક્ષર
 યજ્ઞકાતો લેવાનો રિવાજ ધણે ભાગે નથી, તે ચાલુ થવાની જરૂર છે.
 તેથી પિંગળનાં માપોની સંખ્યા ઝોછી ચર્મ શકે છે, ને કવિતા કર-
 નારને બે માપ સામટાં વાપરવાનો લાભ મળે છે.

લાવણી.

નિદ્રા અર તામસ રાજસ લોભ હી કહીએ,
 આહાર અતિ આલસ નિદ્રા લય લહીએ;
 દે અસત્ય ચોરી દિસા કપટ વિકાર,
 પુત્રો મો રૂપક વ્યસન વ્યથા વ્યભિચાર.

આમાં ધ્યાનમાં રાખવાનું એટલું છે, કે માપના છંદના ભાગમાં
 યજ્ઞકાવાની સ્થિતિથી એક માત્રા ઝોછી, કે નહીં યજ્ઞકાવાની સ્થિતિથી
 એક માત્રા વધતી, આવી શકે નહીં, કેમકે તે જૂઠાં માપની બાબત છે.

એમાં લીટીને છોડે ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ આવે એવા અક્ષર, ધ્રુસ્વ તે
 દીર્ઘ, બે રીતે બોલી શકાય, ને તેથી ગોટાળો થાય, એમ વિચાર આવે,
 પણ ધ્રુસ્વને નહીં યજ્ઞકાવના, દીર્ઘને ધ્રુસ્વ બોલવો પડે છે, ને ધ્રુસ્વને
 યજ્ઞકાવતા, દીર્ઘને દીર્ઘ બોલવો પડે છે, ને એમ નહીં યજ્ઞકાવાના માપ
 કરતાં યજ્ઞકાવાના માપમાં એક માત્રા વધતી આવવાનો નિયમ સચવાય
 છે, એટલે એ બાબતે ગોટાળો થાય. એવું નથી.

મોહ હી જનો જીવસ્વભાવ, કુદરતકા યહ સહજ પ્રભાવ.
 ઇસમેં નહીં શુરા કછુ સાધ ! જીવજ્યતકી શુદ્ધ સગાઈ.
 લેકિન જ્ઞાન રખે નિર્દોષ, ઔર સત્ય વાહાં સતોષ.

લીટીના છેડા શિવાયનો લઘુ.

અક્ષર સખ્યા ક્રિયિત લઘુગુરૂ મેળ જાતના ‘અનુષ્ટુપ’ છંદમાં
 લીટીના ચરણનાં શરૂઆત મધ્ય કે અંતે લઘુ અક્ષર પર તાલનો ભાર
 આવતો હોય, તો તેને ગુરૂની જગ્યાએ ગુરૂના જેવો ગણી લેવાય છે.

અનુષ્ટુપ.

પૃથ્વી ગોળ ગ્વિ ગોળ, તારામંડળ ગોળ છે.

દેખો પ્રજાડનો ડોળ, સધળે ગોળ ગોળ છે.

એ પ્રમાણે, માત્રામેળ છંદમાં લીટીની વચ્ચેના હાજર કે અધ્યાહાર
 વિરામ આગળના લઘુ અક્ષર પર દશ્ય કે અદશ્ય તાલનો ભાર આવે,
 તે વિશે પણ છે.

શેર.

કૃપાળુ તે થયો કૂરૂ, દયાળુની દયા ફૂરૂ,

બન્યો બીર હતો શરૂ, હણાણુ સ્વાત્મનુ નરૂ

ખોડો લઘુ

શબ્દને અંતે લઘુ અક્ષર હોય, ને ખોડો હોય, કે ખોડો ખોલાય,
 અર્થાત ખોડાના ઉચ્ચાર જેવા ઉચ્ચારવાળો હોય, એમ બને છે,
 જગત. નમન.

ખોડા અક્ષરને વખતે ખોડાની પેઠે, ને વખતે તે ખોડો નહીં હોય તેમ, બોલાય છે, ને લખાય છે

તે છૂટો અક્ષર ખોડો હોય કે ન હોય, પણ તેની માત્રા લઘુના જેટલી જ ગણાય છે

ખોડા અક્ષર તે પછીના અક્ષર સાથે જોડી દેવાય, એમ બને છે. ત્યારે તે જેની સાથે જોડાય ને અક્ષર, લઘુ કે ગુરુ હોઈને, વ્યંજન હોય, તો તે ખોડા અક્ષરની માત્રા છીડી જાય છે પછી એ તમા જોડાક્ષરથી આગળનો અક્ષર યકષાય, તે બાબત જૂની છે

સતગુણ	સત્ગુણ	સદગુણ
સત્મોષ	સત્મોષ	સદ્મોષ

આગળ પાંચમે પાને આની મધુ, કે સ્વરોમાના ‘ અ ’ ‘ ઇ ’ ને ‘ ઉ ’ લઘુ છે, ને બાકીના બધા ગુરુ છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને બીજી એ જોવાનું છે કે એ લઘુ જોડાતા એ માત્રા ન થાય કે થાય, એમ છે, ત્યારે એક નુને એક ગુરુ જોડાતા ત્રણ માત્રા થતી નથી, ને એ થાય છે

જગત્ અનુભવ	જગતાનુભવ
જગત્ આધાર	જગતાધાર જગદાધાર

બાજનને સ્વર સાથે જોડવામાં પણ એમ છે કં+અ=કા ઇ+આ=કા
ઇ+ઇ=કિ વિગેરે

જોડાક્ષરથી આગળનો લઘુ

કવિતા બોલતા, તેમાના જોડાક્ષરથી આગળનો અક્ષર લઘુ હોઈને જોડાક્ષરના ભારથી યકષાય, તો તે લઘુ અક્ષર ગુરુ ગણાય છે

૧૬૬ દર સ્થળે (નીચેના તખનામાં)

બધુને અંબે ગુરુ હોય, તો તેની માત્રા એ જ રહે છે, ને વધતી નથી.

હુ રથમે સરિત સુદૃઢ દિશ્યાન વાળી

‘પ્રીત,’ ‘હસો’ જેવા ભૂતકાળ બનાવનાગ મળે, આ જોડાક્ષરથી આગળના અક્ષરને થડો લાગતો નથી, તેથી તે આગળનો અક્ષર લઘુ ગણવામા આવે છે

જોડાક્ષરના લાગ

જોડાક્ષરના અક્ષરો છૂટા પાયા દોષ, તો છૂટાની રીતે નરકની માત્રા ગણાય છે, જે વળી, આગનો અક્ષર પડી નહીં થડવાથી, માત્રાની ગણતરીમા, જોડાક્ષરનાળા નમ્દની માત્રાની ગણતરી સમુદ્ધ ન થઈ નહોતે વર્ણ વળુ

ઞ્વરને બંજન છૂટા પાડવાની બાનતે પણ એમ છે બૈરી મધરી.

જોડાક્ષર એવો દોષ, કે તેથી આગનો અક્ષર થડકાય નહીં, તો જોડાક્ષર છૂટા પાડવાથી માત્રા વધે છે પ્રથમ પરથમ

મોનવામા સરળતાને વાસ્તે, કે દ્વિતાના માપની ગણતરી બધ જેસાડવાને માટે, જોડાક્ષર છૂટા પાડવામા આવે છે કે કદગુ નહીં થાય એ તપાસીને, તે જોડી ગડાય એવા બે ગમ્દ કે દુકા ઠરી શકાય એવા બે અલન, મેળનીને જોડાક્ષર દરવામા આવે છે

કવિત

‘સનેહી સબંધી તાકિ, આવે ના બધુ સવાદ

સ્વપ અભ્યાસ રનપાભ્યાસ

પાહાડ પેહાડ કેમ કયમ

કટકા.

હંદની લીટીના માપની સાચવણીને માટે, માપના, પ્રથમ મધ્ય ને અંત ભાગના, કટકા નક્કી કર્યા હોય છે.

પહેલો ને છેલ્લો કટકો એક એક જ હોય છે. વચ્ચેના એક કે એકથી વધારે હોય છે.

જે અક્ષર પર ભાર આવે, તેની એક માત્રા તેનેથી આગળના કટકામાં ગણાય છે.

કોઈ હંદમાં એ વચ્ચેના કટકા, સંખ્યાની બાબતે, સરખી માત્રાના હોય છે, ને કોઈમાં ઓછી વધતીના હોય છે.

૧ ૪ ૧ ૬ ૧ ૪ ૧ ૨
આધો ગ્યાભાવિઃ કંપના.

૧ ૧ ૩ ૧ ૪ ૧ ૩ ૧ ૪ ૧ ૩ ૧
દ્વન દ્વના મુગ્ધો દુએ ચારમે. કંગલી

પહેલા કટકામાં, દોષ, તેથી ઓછી વધતી માત્રા કરીએ, તે ચાલે નહીં.

વચનાનો માપન, સાતમે પાને,

દ્વાલીન જન બિદામળા એ દાખલામાં આવી ગઈ છે.

એ દેશાને વચના કટકો દરેક ચાર માત્રાનો નાનો નદી, પણ જે કટકા બેગીને એટલે આઠ માત્રાનો મોટો હોત, તો તેમાં એ દાખલો એટો પણ નહીં, ખરો થાત.

૧ ૧ ૮ ૧ ૬
દ્વાલીન જન બિદામળાં.

એ દાખલા ઉપરથી સમજાશે, કે માપ વચના એ નાના કટકા મેળવીને, કે વચના દરેક મોટા કટકાના જે કટકા કરીને, હર્ષ ગણાય.

પહેલું લીધું હોય, તો તેમાં બીજું આવવાથી બગડતું નથી, પણ બીજું લીધું હોય, તો તેમાં પહેલું આવવાથી બગડે છે.

છેલ્લા કટકામાં, અંતના અક્ષર પર ભાર આવે, તો ગુરૂને બદલે લઘુ ચાલે, અર્થાત તે કટકો, તે રીતે, એક ઓછી માત્રાનો ચાલે, એ વાત આંમે પાને,

સ્વેચ્છાવિહાર કરનાર હજાર વાર. એ દાખલામાં આવી મધ છે.

છેલ્લા કટકાની માત્રા વચ્ચાનીથી અડધી કે અડધીથી વધારે હોય, ત્યારે તે કટકો વજન વગર પાછળ લટકતો રહેવાથી, તેમાં દાળ બગડવાની વધી છે. તેથી તે વચ્ચા કટકા સરખી માત્રાના હોય, તો તેથી અડધી, ને ઓછી વધતીના હોય, તો કમ પ્રમાણની, માત્રાની જગાના અક્ષર પર વજન લાવી જોવું. તેથી દાળ સમવાતો કે બગડતો માત્રમ પડે. દાળ પ્રમાણે કવિતા કરતા એમ સ્વાભાવિક થાય છે, છતાં એ આત્મન ધ્યાન પર રાખવાની જરૂર છે.

સર્વેશ.

૧૧. ૮ । ૮ । ૮ । ૭
કંઠસે ઘેરો વિમામે મા સાચી કે સાચી બેરી

। ૪ । ૩
એમાં, મા સાચી કે સાચી બધરી.

। ૪ । ૩
કે મા સાચી કે સાચી બેયર. એમ થઈ શકે, પણ

। ૪ । ૩
મા સાચી કે સાચી બેયર એમ થઈ શકે નહીં.

કોઈ માપમાં વચ્ચે થોભવાની, અર્થાત વિરામની, ગોઠવણ હોતી નથી, ને કોઈમાં હોય છે. તે ન હોય કે હોય, પણ કટકાની માત્રાની ગણતરી માપના વિરાજ પ્રમાણે કરવાની હોય છે એમાં દાળ કે વજનમાં બગાડ થતો હોય; તો તે કવિતા જોડનારને માત્રમ પડી આવે છે. ન માત્રમ પડે એવો હંદ હોય, તો માત્રા ગણી જોવાથી જણાઈ આવે છે.

૧૧ પડધા પહોંચ્યા ટેક, દિમાચળ ગિરિ કેલાસે.

એમાં પડધા પહોંચ્યા તરત.

૩ પડધા પહોંચ્યા પંજી. એમ થઈ શકે, પણ

૧૧ પડધા તરત પહોંચ્યા. એમ થઈ શકે નહીં.

૧૧ ટેક, દિમાચળ ગિરિ કેલાસે.

એમાં ટેક, પર દિમાચળ કેલાસે.

૩ ટેક, પહોંચ દિમ પર કેલાસે. એમ થઈ શકે, પણ

૧૧ ટેક, આ તો પર કેલાસે. એમ થઈ શકે નહીં.

તાલ.

વ્યાખ્યા.

માપ, દાગની રીતે જોલવામાં, તેના કટકાના અમુક અક્ષરો પર વજનની ટંકાર આવતી હોય, તે તાલ.

જેવા સંગીતમાં અક્ષર પર ભાર મૂકવાના કેકા છે, તેવા જ કવિતામાં છે.

શબ્દનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર.

શબ્દના ઉચ્ચારમાં તેના જે અક્ષર પર ભાર આવે તો હોય, તે, અને ત્યાં સુધી, તે પ્રમાણે જ રહે, અર્થાત્ શબ્દ ઉચ્ચારની બાબતમાં શુદ્ધ રહે, એમ કવિના હરવામાં આવે, તો તે જદુ સારી વાત છે. તે બદલી, ખીન કોઈ અક્ષર પર ભાર મૂકવાથી જેમ ગદ્ય વાંચનાં ફિક

લાગતુ નથી તેમ કવિતામા કે તેથી એવા અવળા ભાર અર્થાત
તોન, ના નપરાસવાળી કવિતા, તે વ્યામતમા ખામી વાળી છે

તરગ એ ખર તરગ કે તરગ એ ખોટુ

શબ્દનો ઉચ્ચાર મરડાતા, તેના અર્થથી માણસના મન પર થતી
અસર પણ મરડાય છે છતાં કવિતાની વ્યામતે એ સર્વત્ર સાચવવાનું
અંધર હોવાથી, ધણીકે જગાએ છૂટ મૂકવામા આવી છે, ને લેવામા આવે છે

હ્રસ્વ દીર્ઘની છૂટ, લઘુ ગુરુની છૂટ, જોડાક્ષરને તોડવાની છૂટ, શબ્દના
ઉચ્ચારમા રજનની છૂટ કવિતામા સગીતની પેઠે આવના ઢાળની છૂટ
એથી બધુ ગોળગોળ થઈ જાય છે

લઘુ પર તાલ, ને તેના ઉચ્ચારનો મરડાટ

તાલ, એ અક્ષરપરનું પગલ છે તેથી તે કેનાણાનો અક્ષર વગ્ગ
ખમી શકે, એવો હોવો જોઈએ એને યાસ્તે ગુરુ અક્ષર સહુથી સરસ છે

કા મમ

પણ મધી જગાએ ગુરુ જ આવી શકે નહીં લઘુ પણ આવે ને
નુનથી ઉચ્ચાર મરડાવાનો સલાન છે, તેથી તે નિચારીએ

લઘુથી શરૂ થતા એમ્બી ગણુ માત્રા સુધીના શબ્દની વાત કરીએ તો
ન કર કરમ, ને કરે, એમ્બા શબ્દ બની શકે કે

ચાર માત્રાનો શબ્દ ' કરજે એ કર જેવો, ને ' રા જ '
એ ' કરે ' જેવો, થઈ જાય કે, એટલે તેની જગર નથી

' કે ' શબ્દનો કઈ અર્થ થતો નથી, તેથી તેને બદલે અર્થ
થતો અક્ષર ' ન ' મૂક્યો છે

૩ । ૭ ।
દિયે તોરણ ટંગમગે ગુરૂ ધર્મા જ્યા હાયમા

છંદના પહેલા કટકાની એ વાત ચહ. હવે વચ્ચાની કરીએ

છંદના માપનો પહેલો કટકો એક માત્રાનો હોય, તો વચ્ચા કટ-
 કાની તાલનો મરડાતો ઉચ્ચાર ચાલી ગયે છે.

અર્થ.

પદ્યા પદ્યો પછી, દ્વિમાચળ ગિરિ જેલાસે.

હવે છેલ્લા કટકાની વાત કરીએ.

છંદના માપનો પહેલો કટકો એક માત્રાનો હોય, તો છેલ્લા કટકાની
 તાલનો મરડાતો ઉચ્ચાર કાઠજગાએ ચાલે છે, ને કાઠ જગાએ ચાલતો નથી

કરો જ સ્વાભાવિક રૂપના.

એમાં 'રૂપના' એ એમાંના 'કરો' ના જેવું છે.

છંદના માપનો પહેલો કટકો એ માત્રાનો હોય, તો

ન કર અસ્વાભાવિક રૂપના

એમાં એક માત્રાના પહેલા કટકાની પેઠે ચાલી શકે છે

ન કરે તુ સ્વાભાવિક રૂપના.

એમાં 'કરે' નો ઉચ્ચાર મરડાય છે, ને 'રૂપના' ચાલી શકે છે.

પણ ફારસી ને ઉર્દુ પિગળ્યા ધણુ જહો એ માત્રામાં શરૂ થાય છે,
 તેમાં એ વગલણ પૂરે અંગે ચાલતું નથી.

જાંદના માપનો પહેલો કટકો ત્રણ માત્રાનો હોય, તો

હરિગીત.

પ્રભુ જુએ છે પ્રભુ જુએ છે પ્રભુ જુએ છે પ્રભુ જુએ છે.

એમાં, પહેલો વચવા ને છેલ્લો, ત્રણે કટકાની તાલનો મરડાતો ઉચ્ચાર ચાલી શકે, એમ નથી

કવિતા કરતી વખતે એવી જગ્યાએ એમ આવવા દેવું નહીં, કે આઘુ' હોય તો બદલી નાખવું. કેટલીક વાર, શબ્દોનો ક્રમ ફેરવવાથી કે લઘુ પામેના ગુણે બદલે બે લઘુ મૂકવાથી, એ સુધરી જાય છે.

હરિગીત.

પણ નાક છે એ નદીનું એ સમુ જીભું કે નથી.

પણ નાક છે એ નદી તણુ જીભું સમું એ કે નથી.

લઘુ પર ભાર આવવાની જાગ્રત આપણે માપના આગળ કટકાની માત્રાના ધોરણ પરથી વિચારો જોમ.

ખીન્ને નિયમ ઘણે જાગે એવો હોવાનું જાગે છે, કે માપના વચલા કટકા, કે તેનો ભાગ, એટ્ટીની સંખ્યાવાળી માત્રાના હોય, તો લઘુ અક્ષર ભાર ત્રીવે, એટ્ટીની સંખ્યાવાળી માત્રાના હોય, તો નહીં.

ત્રાન્ને નિયમ લઘુ અક્ષરથી આગળ પાછળના અક્ષર ને શબ્દના ઉચ્ચાર પર આધાર રાખે છે. તેમાં, ઉત્તમ મધ્યમ ને કનીષ્ઠ, એવી ત્રણ જિનિ, તે લઘુના ઉચ્ચારના મરડાટ વિશે, થાય છે, ને તેમાં પાછા અપવાદ આવે છે.

૩ડાં બુઝાં કામ દુનીઆમાં કીધાં દશે બહુ.

૩૬ બુઝાં કામ દશે કીધા બ્રમિ માદિ બહુ.

હધુ અક્ષર પર તાત્ર આવે, તો ઉચ્ચાર મરડાવાનો સંભવ છે, એ વાત આપણે વિચારતા હતા, તે અડોઆ પૂરી થઈ.

એ બાબતમાં 'આ બાટું' છે 'એમ કહી શકીએ, એવો સર્વત્ર લાગુ પડતો ચોક્કસ નિયમ નથી દરેક જાંની તેને લગતી, બીજાથી જૂદી પડતી, વાત હોય, એ તે જાંનો નિયમ છે, પણ તે પિંગળ કે કાવ્યનો નિયમ કહેવાય નહીં વળી જાંનો નિયમ કાવ્ય જોડનારે, ને નિયમ બતાવનારે, તોઓ હોય, એવા દાખલા હોય છે. નેથી અતે સાર એ આવી રહે છે, કે કવિનામાં ઉચ્ચાર મરડાવને કદાંચ જાગે એવું ન થાય, એ, બને ત્યાં સુધી, સાચવવું પહેલાંથી નહીં સચવાયુ હોય, તો પછી બને તેટલું સુધારવું, ને નહીં છૂટકાનું જ રાખવું.

તાલપાળા અદારની માત્રા

આગળ બાગમે જાને હતું છે, કે જે અદાર પર લાર આવે, તેની એક માત્રા તેતેથી આગળના કટકામાં ગણાય છે હધુ અદારની એક માત્રા છે, એટલે તે આગળના કટકામાં ગણાય, એ દેખીતું છે પણ શરૂની બે છે. તેને ત્રિયે મમજવાનું છે, કે તેની પહેલી માત્રા આગળના કટકામાં ગણાય છે, બીજી નહીં. બીજી પર તાત્ર આવે, તો કટકાની માત્રામાં વાંધા આવે છે, ને તાત્ર પણ માટી જ્યાંએ પડે છે.

એ બાબતે એવું છે, કે કટકાની માત્રા ને તાત્ર, બેમાંથી એક સચવાય, તો બે સચવાય છે, ને એક જમડે, તો બે જમડે છે.

બેથા

૧ ૧ ૪ ૧ ૪ ૧ ૪ ૨
કરો જ કામ વિચારો મરે અથવા

કામ કરો જ વિચારો સર્વ. =

૧ ૧ ૪ ૧ ૪ ૧ ૪ ૨
કામ કરો જ વિચારો સર્વ એ ખર છે પણ

૧ ૧ ૪ ૧	૪ ૧	૪ ૧	૨
કરો વિ	ચારી	મમસ	સ્વ

એમાં કટકાની માત્રાની ગણના પાટી છે, તે તાલ પણ ખાતરી
જાણે પડે છે લાગ બગડે , એ દેખીતું છે

તાલદ્વય

જદા તાલ અમુક જગ્યાએ પર લરાનું કલ્પુ રોય, તે, મગાડ નહીં
થાય એમ સાચીને, રૂની નકાલ .

એ ઉપરથી સમજશે, કે ગદ્યમાં વાક્યની વચ્ચાળે વિચારનું અધુરા-
પણ બતાવવાને વિરામનું ચિન્હ મૂકવામાં આવે છે, તેમ કવિતાની લીટીના
વચ્ચાળાની બાબતમાં નથી. કવિતાની લીટીના અંતના વિરામ ગદ્યના
વિરામને મળતા આવે છે.

હવે કરતાં વધારે વિરામથી જેમ ઠીક લાગતું નથી, તેમ તે જ્યાં
જોઈએ, ત્યાં નહીં હોવાનું પણ છે. અનિયમિત છંદ, એટલે જે છંદમાં
વચ્ચા કટકા, તેની માત્રાની સંખ્યાની બાબતે, ઓછી વધતી માત્રાના
હોય તે, મા વિરામ હોય, ત્યારે તે વિરામની ખાસ જરૂર હોય છે.

ત્રિશ્લોકી.

બહુ વિરામ ધારે, પ્રાસ વધારે, ક્ષેપ કુવારે, તથા ભંગે.

દોહરો.

‘જાણો ઓ શુ તે બતાવેને અમને આપ.

પાચમિલે પચ્ચીશ ચહે, પચ્ચીશમિલે પચ્ચાગ.

પહેલા દાખલાની લીટીમાં પ્રાસ વચ્ચે નહીં હોય, તો વિરામ સારા
નહીં લાગે, એ દેખીતું છે. એ દાખલાનો પેઢે, નાના ચરણના માપના
છંદવાળી કવિતા બનાવવા ને સમજવામાં અધરી થવાનું કારણ એ છે,
કે તેમાં, વિચાર પૂરો થવાને લખાણ જોઈએ, તે મળતું નથી, ને શિવાજ
પ્રમાણે વિરામ વચ્ચે રાખવો પડે છે એ કારણે, તેવા છંદ વપરાસમાં
કવચિત આવે છે, અર્થાત કોઈ કોઈક કાષ્ટ વખત જ વાપરે છે, ને જે
વાપરે છે, તે યાદગીર દુ કેથી પતાવે છે.

નિયમિત છંદનાં માપ બહુ લાગ્યા હોય, તો તેમાં, ચિન્હ મૂક્યા
વગરનો વિગમ, અમુક નિયમ વગરનો સ્વાભાવિક પ્રાસ, કે વિરા-
મ,ની જરૂર છે.

આમા વિરામ નહીં હોય, તે ચાલે.

વિરામની બાગલ વાચનારની હાથ ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી, વિરામ સાથે ને વગર ચાલે, એવા કેટલાક મુખ્ય માપમા તેવા બે બે દાખલા આપ્યા છે લખાણ અટકાવવાને, જ્યાં બે દાખલા નહીં આપ્યા હોય, ત્યાં વાચનારે, એ દાખલા ઉપરથી, તે વિષે સમજી લેવું.

માત્રામેળ નિયમિત માપમા નિગમની જગાના નિયમ

વચના કટકા એક કે મે હોય, તેવા માપમા સાધારણ ગીતે નિગમ આવતો નથી

સંગત કરતા કાચ કંઈકુ તો યાગે.

વચના કટકા ત્રણ હોય, તેવામા કો વિરામ આવતો નથી ને નીચી તાલથી અગાડી આવે છે મધમા ગોથી તાલથી અગાડી આવે, એમ બને છે

યાજ.

નામ તો સાધુથી બનુ છે પ્રગુણુ
 ૧ (૫) ૪+૧ (૫) ૨
 ૧ ૫ ૧૪ ૧ ૫ ૧ ૨
 દ્વ ને રાટલો, ફ્લો ને ભાત
 નાવ ને વાડવા, ખાઓ રે વાવ !

બે વચના કટકાનાળા નાના માપમા આઠ માત્રાને ગાગો વામો હોવાથી, નીચી તાલ આડી જઈને, પગીનો છેદા માપના પ્રમાણમા ટુક રહી જાય, તેથી નીચી તાલથી અગાડી પાચ ને રખતે છ માત્રા રાખીને વિરામ લાવવાની રીત છે જીજ્ઞે રાઘે, આઠ માત્રાના ૪૫ મા ભાગ પાડી, નીચી તાલથી અગાડીને મફલે, અહીં તાલથી અગાડી વિરામ વાવે .

૧ ૮ ૧૩ ૧૧ ૪ ૧૩
સરત કુમ્તા કાયા દર્શા જ યાગે

આ માપનુ નામ 'નદી' છે, ને તેમા આ પ્રમાણે વિગમ કહ્યો છે, પણ આ પ્રમાણે મોનતા વિગમ આભાવિષ્કરો લાગતો નથી, ને તે આપોઆપ નિરૂણી જાય, એ દેખીતુ ,

ત્રીજી તાલથી અગાડી , માના નખીતે વિનામ લાનનામા, મોનતા થડનવાં વિનામ નાગે , ને એક માપ નધને કમિતા નરવાની ગડ કરી તો પડી તે નખવો જ ને એ એ દેખીતુ છે

૧ ૮ ૧૨ ૨૧ ૪ ૧૩
સરત ના માય દર્શા તો યાગે

અદ્રાશન

૧ નામે ૧ અત ૨ નામે ૩ આવશે

કાળ્ય

૧ પડના ૧ પોના ૨, દિમાયગ ગિગિ નામે

આમ જાનો તેતુ જુરમો લાનવાનો કે, પણ એ માપમા કવિતા લાખી નખાતા લુપ્ત પર ભાર આવવાનુ પગિલામ પણ એથી જ આવે કે

૧ સગત ને જન કરે ૨ દર્શા તન યાગે

વિનામ મદો નાખીએ, તો બધન જવાથી નુપુ પર ભાર આવતો મદ એહો થાય, ને મોડગાસ નાગે, તેથી એના એવે વચના એ મોડાના માપમા વિરામ નદી ગખવો, એ શી ૬

વચના નામ ચાક કે તેથી વધારે હોય, તેમા પહેલો વિરામ કા ત્રીજી તાલથી અગાડી આવી પડી તે પ્રમાણે આગળ ચાલતા મીન

વિરામ આવે છે, ને કા પહેલો વિરામ ચોથી કે પાંચમી તાલથી
અગાડી આવે છે

અચસે

તજ દે અભિમાન તાન, મેરા દહા તૂ માન,

ફૂટતહે અત પ્રાન, બૂધી ચારી

૧ (૭x૨) ૬+૧ (૭x૨) ૨

૧ । ૭ । ૭ । ૬
લાભને માટે કુસંગ જે કરે જન,

૧ । ૭ । ૭ । ૨
તેહ મરતો જરૂર બાણી મોર્ધ

૧ (૬x૩) ૫+૧ (૬x૨) ૫ (૧)

૧ । ૬ । ૬ । ૬ । ૫
સ્વાર્થસાધુ આ ભવમા હામરામ રોગ કરે,

૧ । ૬ । ૬ । ૫
રે પ્રભુ । ત્યા તારનાર ઓણુ મજે ।

આગળનો ઠટકો એક માત્રાનો હોય, તેની આ વાત યર્ધ

તે એકથી વધારે માત્રાનો હોય, ત્યારે વિરામ ૫મી તેટલી માત્રા
અડીને તાલ રખાય છે એઈ દાખવામા તેમ નથી પણ યતુ

૨ (૬) ૪+૨ (૬) ૧

૨ । ૬ । ૪ ૨ । ૬ । ૧
અરે અવસર સરસ ગુ, ધરો વિગગને ?

૨ (૬) ૫+૧ (૬) ૧

૨ । ૬ । ૫ ૧ । ૬ । ૧
અરે અવસર સરસ મરો, ગુ વિરાગને ?

૩ (૬) ૩+૩ (૬) ૨

૩ । ૬ । ૩ ૩ । ૬ । ૨
ભુવભુવ ન તજે માની, કેવલ ન તજે રગ

સ્ત્રિધાવ

આવે ભૂને ને રાયે ભરતે મિનારે જન । ૭

રખતા

ભ નુ , જો મી ખો દે ઠે
નગ એમા સ ન દે તખવે

ઉપદેશ

૩ અમ્યુત ૩ । ૪ ગમ નાગય ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

દ્વિધાવ

૩ અમ્યુત ૩ । ૪ ગમ નાગય ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

વિહારી

૩ નામ તો મુની બન ૩ પ્રનુવન

યતિભગ

યતિ એલે વિરામ ને યતિભગ એલે વિગમભગ વિરામ
વાળા માપના જદમા ઠાઈ લાગીમા વિગમવગ અનારુ તેને યતિભગ
મહે જે તે દગરાણી રીતે મરેલા દગી રીતે નહી

વિગમમા આગની ને પાઠની મળી મે બાણુ હોય છે ઠાઈ
જદમા વિગમ હોય ને રાણીએ તો પછી તે જદની કાઈ રીતીમા તે
ન આવે તો ચારી લોકે છે પણ તેની જગ્યાનો રાજ એ રાજ મળીને
એ ઘરો હોય તે પોતાના મે ભાગે તાનની માખતમા મદગો નહી

લાગે, એ સાચવવાનું છે. તે વખતે, તે શબ્દના ભાગ પાડી શકતા હોય, તો પાડીને વિરામનું મિથ્યા ચિન્હ બતાવે, કે ઉલટું હોતાં ન બતાવે, તો ચાલે છે. કદગો લાગે, એવું હોય, ને વળી તે શબ્દના ભાગ પાડીને વિરામનું મિથ્યા ચિન્હ બતાવવું, એ બેવડું ખરાબ છે.

દોહરો.

વેલ અભણ્યા આચરણુ, - વાળાનું વળી ખાસ.

ગીતિકા.

‘અભ અભિષાપી’ જનોં સતોય યદ નદી જનતે.

આમાં ‘સ’ પછી વિરામ છે, તેનું ચિન્હ લખવામાં બતાવ્યું નથી.

દોહરો

બાણો છો શુ તે બતા, વેલે અમને આપ.

વિભક્તિના પ્રત્યય દ્વેષા શબ્દની પાછળ આવે છે. તે ‘તણા’ ‘થકી’ એવા બે અક્ષરવાળા હોય, તો તે તેના સંબંધવાળા શબ્દથી જૂદા પાડી શકાય.

કાવ્ય,

ઔપધના ઉપચાર, તણા આ આચમ શોભે

ના, થી, માં, એવા એક અક્ષરવાળા નહીં.

‘જ’ જેવા એક અક્ષરનું પંજુ એમ છે.

ટુંકાણમાં, શબ્દ, ને તેને છેડેનો, અર્થવાળો કે વ્યવસ્થા, એક અક્ષર, એ બે જૂદા પડે, એ કદંગું છે.

કવિતાના છંદના માપ પર માપની માત્રાની ગણતરીના આંકડાવાળા મથાળાનું લખાણ.

લખાણ.

આ પુસ્તકમાં કવિતાના ઠીકઠી માપો પર તે તે માપોની માત્રાની ગણતરીના આંકડાવાળા મથાળા લખ્યા છે તેમાં ટેવી ગણતરી કરી છે, ને તે સી રીતે લખ્યા છે, તે વિષે, બને તેટલું વહેતું, સમજી લેવાની જરૂર છે.

એને વાસ્તે એ લખ્યો લખ્યો

૧ (૪૪૩) ૨ (આંકડાવાળા મથાળાનું લખાણ)

૧૧ ૪ ૧ ૪ ૧ ૪ ૧ ૨ (માપની માત્રાની ગણતરી).

બાધો આભાનિઃ લખના (માપ)

માપની માત્રાની ગણતરી.

ઉપરના પ્રામવામાં માપની માત્રાની ગણતરીના લખાણમાં, ' ૧ ' આંકડા માપના આગળા દરજ્જાની માત્રાનો છે ' ૨ ' આંકડો માપના છેલ્લા કટકાની માત્રાનો છે ' ૪ ' આંકડો માપના વચલા એક કટકાની માત્રાનો છે માપમાં આવતાં ને છેલ્લો કટકો એક એક જ આવવાની રીત છે વચલા કટકો એકથી વધારે પણ આવે છે વચલા કટકામાં બે ભાગ પણ હોય છે તે બે ભાગોની માત્રાની ગણતરી છૂટી થાય છે. બે ભાગ નહીં હોય, કે નહીં વેરામાં આવે, તો આખાની માત્રાની ગણતરી સામટી થાય છે જેવા કટકામાં પણ એમ હોઈ શકે છે.

આંકડાવાળું મથાળું.

હવે આંકડાવાળા મથાળાના લખાણની રીતની વાત કરીએ.

ઉપરના માપમાં વચલા કટકા ગણુ છે, તે આપણે ૪૪૩ લખીને બતાવ્યું છે તેની બે તરફ ટોસ મૂકીને આપણે તેને આગળા ને છેલ્લા

કટકાથી છૂટા પાછા છે આમલા ને છેલ્લા કટકાની માત્રાના આકા, ને એ ડોસ, એ બેની વચ્ચે ' વધતા ' નું + આવું ચિન્હ જોઈએ, તે આપણે અધ્યાહાર રાખ્યું છે

કાઇ કાઇ માપમા વચ્ચે એક કે વધારે વિરામ હોય છે, ત્યારે તે માપના તેટલા ચરણ થાય છે. તેવે વખતે, દરેક ચરણની માત્રાના આકાડાનું લખાણ આપણે છૂટું લખીએ છીએ, ને દરેક વચ્ચે, વિરામ ખતાવવાને, + આવું ચિન્હ મૂકીને, આખું મથાણું કરીએ છીએ. જેવું કે

૧ (૫) ૪+૧ (૫) ૨
૧ ૧ ૫ ૧ ૪ ૧ ૧ ૫ ૧ ૨
દ્ધ ને રાટલો, દહી ને ભાત.

મથાળા પરથી માપના કટકાની માત્રા, તે માપની તાલ, ની સમજ.

માપના કટકાની માત્રાની ગણતરી ઉપરથી માપનું આકાડાવાળું મથાણું કેવી રીતે ઝરવું, એ વાત ઉપર થઈ ગઈ.

હવે આકાડાવાળા મથાળાના લખાણ ઉપરથી માપના કટકાના માત્રા, ને માપની તાલ, કેવી રીતે સમજવી, તેની વાત કરીએ

ઉપરના આકાડાવાળા મથાળા ઉપરથી એમ માલમ પડે છે, કે માપનો આગલો કટકો એક માત્રાનો છે. તે પછી વચ્ચેના ચાર થાય છે, એટલે વચ્ચેના કટકો બીજી માત્રાથી ચાર થાય છે તેમ, છેલ્લો કટકો બે માત્રાનો છે, એટલે વચ્ચેના ત્રણમાનો વચ્ચેના છેલ્લો કટકો એ બે માત્રાની આગળની માત્રાએ પૂરો થાય છે વચ્ચેના કટકામાનો દરેક, આપસ આપસમા, ચાર માત્રાએ પૂરો થાય છે, એ દેખીતું છે.

હવે ક્રમવાર ગણતા, આગલો કટકો એક માત્રા પર પૂરો થાય છે. તે પછી વચ્ચેનામાનો પહેલો કટકો એક માત્રાથી ગણતા ચાર માત્રા પૂરી થાય ત્યાં, પછી વચ્ચેનામાનો બીજો કટકો એક માત્રાથી ગણતા ચાર પૂરી થાય ત્યાં, પછી વચ્ચેનામાનો ત્રીજો કટકો એક માત્રાથી ગણતા

ચાર પૂરી થાય ત્યાં, પૂરો થાય છે. છેલ્લો કટકો, એક માત્રાથી ગણતાં
જે માત્રા પૂરી થાય, ત્યાં પૂરો થાય છે.

દ્વે એ ત્રણ જાતના કટકાની વચ્ચે, ને વચ્ચા ત્રણમાંથી દરેકની
વચ્ચે, તેને છૂટા પાડવાને, તાલ આવવી જોઈએ, ને આવે છે, એ દેખીતું છે.

વચ્ચા દરેક કટકાના, કે છેલ્લા કટકાના, જે ભાગ હોય ત્યારે તે
જે ભાગને જૂદા જતાવવાને, તેમા વચ્ચે એક એક પેટા-તાલ આવે
એ સદજો સમજાય, એવું છે

$$\begin{array}{ccccccc}
 1 & (& 3+4=7 \times 2 &) & 3+1 \\
 11 & 3 & 14 & 13 & 14 & 13 & 1 \\
 \text{દક્ષ કરના મુઝેકા કુએ ચારમે.}
 \end{array}$$

આમા વચ્ચા કટકો ૭ નો છે, ને તેના ૩+૪ થી જે ભાગ પડ્ય
છે; ને છેલ્લો કટકો ૪ નો છે, ને તેના ૩+૧ થી જે ભાગ પડ્યા છે.

એક પરથી બીજાની સમજ.

આગળ આવતા લખાણમા જ્યાં જ્યાં માપ પર આંકડાવાળું
મથાળું એટલું આપ્યું હોય, ને જાપવા જાગનની મુઝેલી ક્રમ કરવાને
માપ પર માત્રાની ગણતરી, ને માપની તાલ, નહીં જતાવી હોય, ત્યાં ત્ય
વાંચનારે, આ વિષય ઉપરથી, તે વિગે સમજી લેવું. કોઈ જગાએ મા
પર માત્રાની ગણતરી, ને માપની તાલ, આપી હોય, ને માપનું આંકડા
વાળું મથાળું નહીં આપ્યું હોય, ત્યાં એ જેમાંના પહેલા પરથી બીજી
સમજી લેવા વિગે પણ એમ છે.

કોઈ જગાએ માપ પર એકલી તાલ જતાવી હોય, તો તે પરથી
માપની માત્રાની ગણતરી, ને માપનું આંકડાવાળું મથાળું, એ જાને, અ
વિષય ઉપરથી, સમજી શકાય છે, એ તે ઉપરાંતની વાત છે.

પ્રાસ.

વ્યાખ્યા.

કવિતાની કડીની કે ટેન્ની બે લીંગીમા આગળની લીટીના છેડાના શબ્દના છેડાના અક્ષર, તે પછીની લીટીના તેના અક્ષર સાથે, અક્ષર કે જોડણીની આવતે, સમાન હોઈને, ઉચ્ચારમા મળતા આવે, તેને પ્રાસ કહે છે

ટેન્ની કે કડીની લીટીની વચ્ચે એવા સમાન ઉચ્ચારના શબ્દ આવે, તેને પણ પગપગના પ્રાસ કહે છે

ગુણાંકર.

એક અક્ષર, ઉચ્ચારની માન્યતા, બીજા અક્ષર જેવો હોય, બીજો શબ્દ, એક અક્ષર પોતાના અક્ષરની માન્યતા બીજા અક્ષર સાથે સમાનતાવાળો હોય, તેનું નામ એકવકા પ્રાસ પાડીએ મે, ને

આ બે દાખલાને બદલે 'તમે' ને 'તેને' હોય, તો, બીજાના અક્ષરથી આગળના અક્ષરના અક્ષરમા ફેર છે એટલે, તે લીંગીની અતની માન્યતા ગણતરીમા બંધમેસના આવે, એમ નથી

એ બે દાખલાને બદલે 'થાય' ને 'જન' હોય, તો, તેના અતના સ્વર સગળા છે, બીજા ને પ્રાસમા સારા લાગતા નથી, તેથી તેમ લેવાવા ન જોઈએ

એકવકા પ્રાસ, ઘણે ભાગે, અતના અક્ષરમા, કે વારવાર આવતા અક્ષરથી કે અક્ષરોથી આગળના અક્ષરમા, જ હોય છે

અકલ.

$$૧ (૩+૪=૭) ૩+૨$$

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨
 યદ માદારે માગે દુનીઆ યદ રોઝ,

દેખ લો ઈસકા તમારા ચંદ રોઝ.

પૂઝા 'લુકમા' સે 'છયા તૂકિતને રોઝ' ?

ફરતે દસરત મલકે બોધા 'ચંદ રોઝ.'

ચંદ-ચોડા. હસગત-અફસોસ. મલકે-ચોળીને.

એ સન્દોના છેડાના અક્ષરોથી આગળના એક એક અક્ષરો પણ, ઉચ્ચારની બાબતે, પરસ્પર મળતા હોય, તે બેવડો પ્રાસ કહેવાય. તમે, મને.

આગસા અક્ષરો એમ મળતા હોવા ઉપરાંત, છેડાનો અક્ષર બનેમાં એક જ હોય, ને તેનો ઉચ્ચાર સરખો હોય, એ ત્રેવડો પ્રાસ થયો. જાણો, વખાણો

છેડાના ત્રણ અક્ષરો ઉચ્ચારમાં એક સરખા હોય, તે ચોવડો પ્રાસ થાય. અગળા, વખાણો

તે ઉપરાંત, છેડેથી ગણતના, બાગ નંબરના અક્ષર એક જ હોય, તે પાચગણા પ્રાસ કહેવાય તમારી, અમારી.

એ પ્રમાણ આગળ આવતા, ચોથા એક સરખા અક્ષરનો પ્રાસ બગેરો કહેવાય જગડાવે, અથડાવે.

ત્રીજા અક્ષરો એક જ હોય, ને ઉચ્ચારમાં સરખા હોય, તે સાત-ગણો કહેવાય. કથડાવે, અથડાવે.

છેડાના અક્ષર, ઉચ્ચારની બાબતમાં, સરખા ન હોય, તે અડતી લીટી ગળગૂંથી. માર, ગયો

અનિપ્રાસ.

વચનને અનિપ્રાસની જગવાળા છદ્દે જગરત્સની વપરાવનારા છે પોતાની મેળે એમ વારંવાર, ને દરિયાના પહા ઢાંચા ભાગમાં, આવી

રોકે નહીં, ને મગજમારી થાય છે તેથી સ્વાભાવિક આવે, તે જ મૂકવા,
એવી રીત તેમા રાખવી

વિભાગી.

બહુ વિનમ ધારો, પ્રાસ વધારો, હૃદય પુવારો, તલુ લગો બાજે કેકાણે,
ચિત એત સિધા ના, ફિ ના આના, જગમે આખર, મગ જના

આમ છે અર્થાત, ત્રીજા ચળુમા પ્રાસ બદલ્યો છે, ને ચોથાની
રાહ્યાત સાથે લીધો છે તેથી ઢાઈ બગડી જતું નથી, ઉપદુ મુધરે છે

વચગાળે અતિપ્રાસ કે પ્રાસની જરૂર ન હોય, એવા હંદમા કેટલીક
વખત જાણી જોઈને માત્ર પ્રાસને ખાતર પ્રાસ મૂકવામા આવે છે પણ
તેવા અતિ, ને વણી વખત કદગા, ઉપયોગથી નીનતા ધટે છે,
વિચાર દમાય છે, ને અર્થ સમજાતો નથી

સૂત્રા

વિશ્વના નાથને નિરખ તુ ઘટ વિષે ચનણ ને વચણ ને જનન લાલે,
પયનનો લનનમા હુકમ એ કમકમે અવગમી તે રમે મગન મ્માયે

અડવી લીટી.

પ્રાસનો અભાવ આવવો, ને તે એટલે લગી કે લીની મહુ લાગે
અડવી જ ગોવવી, એ હીલ નથી સસ્કૃતમા પ્રાસ નથી, પણ રામ
અમદૃષ્ટિ, ભાવ, વિગેરે હોય છે, તે સાથે લાવવા જોઈએ નહીંતો, તે
પદ ગદ્ય જેવુ લાગે છે ગદ્ય પદ્યમય હોઈ શકે છે, પદ્ય અદ્યમય નહીં

ઈદ્રવજા.

જાઓ તમે પાછળ આવીએ રે, બીજા સહુને વળી એમ કહેજો,
ત્યા મોકલ્યુ છે નહી ખાઈ ખતા, ઢાઈક વાસને અમ રાખજો રે

ધૂંધી ભરી તંગાવડી મૂની જગાજ મૂતુ,
માખણે માધી પાગ રે,

નાગ વાડમા મીધો મોટો સાગ રે, (૨)
આ ઉપર મેડી જે વેરણુ ઝામડી (૨)
સાગ વાડીને જાગડીને ઉડાઉ રે (૨)
આ તેમાધી ધડવુ શુ પાગ રે (૨)

ગામડીઆ નિતા નિરે જાણતા નથી પ્રાસ શુ તે સમજતા નથી,
તેથી તે વગર ચનાવે છે જાના ઘાગમા ચોક્કસ હોમને મધમેસતુ આવે,
ત્યા તે મટે છે ને પસાર રે છે

વદનો હનો મને ભાઈ વાડીએ તે મૂતુ જાન

નાની શુ મોગી વડુ ભની ભની જોડ
ત્યા જોડએ ત્યા ચાપા ઠાડ ભાઈ (૨)

અવાલાવિસ્તા.

પ્રાસ એ - પનાને પોનારી રમત ઇ મોજની વડુ છે નિતા
યાદ મેવામા પણુ એ મદારે છે

જેમ અનિપ્રાસ ની નાગતા નથી તેમ અડની લીધી વાપરવાતુ છે.
એ બેમાધી વચનો મોતો સારો છે

લીટીને છેડેના ગ્રાસ સ્વાભાવિક આવવા જોઈએ. તેને મરડીને શોધવા નહીં. પછી કોઈ વાર એક કે વધારે લીટીમાં, છેડે વચગાળે કે શરૂઆતમાં, એક જ જાતના પશુ ગ્રાસ આવે, તો તે સારી વાત છે.

વસત્તિનક્ર.

સ્વેચ્છાવિહાર કરનાર હજાર વાર, ખાશે ગમાર જાડુ માર ન માનનાર થાશે ખુવાર ગમનાર જુગાર જાર, માટે કુટ્ટિ રતિથી મતિને નિવાર.

ગ્રાસની જગા.

ગ્રાસની જગા.

ગ્રાસની સાધારણ જગા લીટીને અંતે છે. સોરઠા, બીજો નામે ઉપદેશ દેવા દો. ગ, જેવા ઇર્ષદ છંદમાં તેને વચલા વિરામ આગળ લાવવા જરૂર છે. યાકીની જગાએ, ને યાકીના છંદમાં, તે જોડનારની ખુશ ઉપર આધાર રાખે છે. ખુશીની બાબતમાં, જોડનારે અમુક રીતે શરૂઆત કરવી નહો, ને તે પછી અમુક રીતે ચાલુ જ રાખવું નહીં. પોતાની મેળે જે જગા જગારે જોડવું જોઈ આવે, તે ત્યાં ત્યારે તેટલો જ આવવા દેવું.

એ જ લીટીમાં શરૂઆતથી અંત સુધી, ને તેમ વધારે લીટીમાં પણ સરખા ગ્રાસ આવે, એ 'વાત', 'અતિગ્રાસ' ને 'સ્વાભાવિકતા' ને મથાળા નીચે, ઉપર થઈ ગઈ હવે લીટીના અંતમાં વિરામમાં શરૂઆતમાં જોડનારની ખુશીની વાત કરીએ.

લીટીને અંતે

લીટીની પહેલી લીટીને છેડે એક કે વધારે શબ્દો આવ્યા હોય, તે ખીજી લીટીને છેડે પણ આવે, ને તેવી આગળના ગમના છેડાને અક્ષરો ગ્રાસના આવે.

કોઈ કહે છે, કે આ ગોઠવણમાં આગળ પ્રાસ નહીં આવે, તો
ચાલે. કોઈ કહે છે, કે વધારે નહીં, તો એકવડો પ્રાસ તો બેઠ્યો.

ચરણકુળ.

હે કપા યહ ગિચારી ઔરત ! કયા જાને દુશીઆરી ઔરત ?

વિહારી.

બિન સાર અર સાન બેઠખાની ક્યો કરો ?

ગેતાનચિત્તમે હી સ્વપર લાની ક્યો કરો ?

ગઝલમાં કડીની ખીજી લીટીનો પ્રાસ ટેકની લીટી સાથે મળે છે.
1માં ઉપર પ્રમાણે હોય, તો દરેક કડીની સાથે એ છેડેના શબ્દોનો અર્થ
પદ્યબેસતો લાવવાનો છે તેથી ખુબી વધે છે, ને અસર સચોટ થાય છે.

ગઝલ.

૩ (૬) ૩+૩ (૬) ૩

આવે જૂલે ને રાખે, લવને કિનારે જન તું,
માયાપ જાય છોડી, રાતા વિસારે જન તું.
જીને નહીં કેળવણી, છૂટ હો કે હો ન સાથે;
અચાન હાથ વેડી, પ્રાપ્તિ વિચારે જન તું

કડીનું 'હે'નું ચરણ, ગઝલો ને પ્રાસમાં, એવી રીતે આવે, કે તે પછી
!ક બોલતાં, તે ને ટેક, બે મળીને, અર્થ બધ બેસે, ને ઉમેરાય, એ
શીત, એ બાબતે, ઉપરને મળતી છે

૫૬.

ડિને હી મરમ જના, માયા મોહિનીકા. ડિ०

દેવ દેવ જન્મે દેવો, પુણ પાપો દોઉ પેખો (૨)

આત્મજ્ઞાન ઉત્તરે નો મા, જગતપંથ તીના માં

હું શેર જેવી બે કે થોડી વધારે વીટીની, ને ગજલ જેવા દશ
બાર લીટીના પદની, એ વાત યદ

કાંઈ કાંઈ વખત મોટા પદમા, ને કાંઈ વખત અમુ- આખા
અથમા કે અથના પદ જેવા લાગેમા, લીટીના ઉલ્લા કંઠકાનો છેડો
ફરી ફરીને લાવવાની રીત છે

લીંગનો છ'નો કંઠો લાગે, અર્થાત ધણી માત્રાનો, હોય, તે
ફરી આનતા ગન્દ નાદ થના, ગ્રાસ લાવનાનું સહેતુ પણ પડે છે
દુઃખ હોય, તોપણ ફરી આવતા ગન્દ રખાય છે, ને તેમા પણ એ
બાબતે થોડો ફાનદો છે

ફરી આનતા ગન્દની આગળના ગ્રાસનો છેલ્લો અક્ષર થડકાતો પદ
લેવાની રીત છે, એમણે મે માપ સામગ્રી સપરવાનો લાભ પણ મને છે

ફરી આનતો અક્ષર એજ જ હોય, કે વધારે અક્ષરો છતા તે અર્થ
વગરના હોય, ત્યારે વીંગીની સાથે તેનો અર્થ નધ બેસાડવાની જરૂર
નહીં મળી, તે અમથો મુકાય છે પણ અમુક અર્થનો રાખ હોય, તે
તેની સાથે અર્થમા નધ બેસે તેમ લીંગી ગોઠવવાની રીત છે એમણે
તેના ઉચ્ચારથી ને તેના લીંગી સાથે અર્થના સમઘટી, એમ બે રીતે
ખુબી ને અક્ષર વધે છે

ત્રીએ આપેના મના દાખના, હેલ્યા દાખના શિવાય, દેશીના છે

૧—

૧ (૮) ૭

૧ । ૧
પાડન પાય પ્રકાશી બેને, તેર નરસ વનવાસી બેને

૨— ૧ (૪૪૪) ૧ અથવા ૧ (૮૪૨) ૧ અથવા ૫ (૮) ૫

ત્રિશ્વ સકળ છે દરિનું ૩૫ છ, એકાશે વ્યાપક વ્રજભૂષ છ.
કર્તા કર્તા પોષક સ્વામી છ, સદુ ધટવાસી અંતર્યામી છ.

આમાં ફરી આવતા અક્ષરની એક માત્રા વચવા બે કટકામાથી
ખીખના છેવટના ભાગમાં આવે છે.

૩—

૬ (૮x૩) ૫

એ॥ સમે જળ આસન આગળ ખેલે જાળમુકુંદ છ,
કુંભ ભરેલો અવલોકતાં જળમાં દીક્ષા ચદ છ.

૪—

૧ (૮x૩) ૬

ધન્ય દિવસ જે મંડળ મળીશું, મોજમજને માટે ભાઈ;
ગુર્જર લોકો બેળા ઘડને, ચાલો સવળી વાટે ભાઈ

૫—

૧ (૮x૩) ૬

વડસાસુ ધણું ભારે માણસ, જોડ્યા પરમ વચન વડુછ,
વડી વડુઅર તમે કાંઈ ન જાણો, મહેતો છે વેશવ જન વડુછ.

૨૩.

૬—

સખિ ! એકસડી ત્રિપને તજીને, કવચ કથથી પથ જવાય જોને !
કિસ એઉ તણા વળી માનની બે, દુખ એકનું અન્ય ન થાય જોને !
અહી શું કરીએ વિરહે મરીએ, સુખ સંપત છે સદુ લાય જોને !
પરવેર જતાં ડર લોક તણો, ધર કે ન તો શુ મણાય જોને !

કોઈ કડી ચાર લીટીની હોય, કે ત્રણીએ, ત્યા ખીજ ને ચોથી
લીટીમાં પ્રાસ આવે પહેલી ને ત્રીજીમાં જૂના પ્રાસ ન આવે કે આવે.
ન આવે, તો પહેલી ને ખીજ, ને ત્રીજી ને ચોથી, જાણે એક લીટી
હોય, તેમ બોલાય.

૧ | ગત દિવસ મન રેકિઠા મોહન તણુ રે,
 ૨ | નવઝ પડવા દેતા નથી એક શ્વાસ જો
 ૩ | રખે અમે દુખીઆરા સ્મૃતિ વિષે ચઢુ રે,
 ૪ | ગ્યો મળમલ્યુ સહેશો સન્યાસ જો

પહેલી ને બીજી, ને ત્રીજી ને ચોથી જાણે એક લીંગી હોય તેમ
 બોલવાની ગિતિમા બીજી ચોથીના મળેના પ્રાસને મળતા પ્રાસ તે
 પછીની તેની લીંગીઓને અતે આવે

એતો દાખલો ઉપરના દાખલા પરથી સમજી લેવો

ટે.મા મે લીટી હોય તે બેમા પ્રાસ આવે કડીની બીજી લીંગીનો
 પ્રાસ ટે.ની લીટી સાથે મળે એમ એકથી વધારે કડી આવે એતો
 દાખલો ઉપની ગઝલમા આવી ગ્યો ગઝલ વાચવા ઉપરાંત ગાવાને
 વાનતે પણ છે તેથી ટે.ની બે લીટીના પ્રાસ મળવાની જરૂર છે પદમા
 ટે.ની મે લીટી હોય કે ન હોય ને તેના પ્રાસ પરસ્પર કે કડીની બીજી
 લીંગી સાથે મળતા હોય કે ન હોય, પણ ગઝલમા તેની જરૂર છે

જોડનાર પોતાની ખુશી પ્રમાણે ચરણુ લીંગી, કે મે લીંગી રેક
 તરીકે પછી આવતી નીમા ફરી બોનવાને નાખે, ને તેને અનુસરતા
 પ્રાસ લાવે

દોહરો

ખાન પાન ખુનિ માન ગુની, ફેન પુન સન ચન
 સ્નેહી મિત મુ ના સુ? ગ્નેદ દુખીકા મન

દોહરાનું છે ન ચરન પણા દોહરામા ફરી બોનવાનું રામે, તો તેના

એક પ્રાસના ધણું શબ્દો જોઈએ સોઠામાં, અતિ પ્રાસ લાવવાનો નહીં
હોવાથી, તેમ નથી.

અંચરી.

સંપત બાદલ સમાન, દો દિન મિળ્યાન જન,
દુર્ગલકું અમદાન, કયુ નહીં દેતા ?
કમકુ નહીં ખાન પાન, ગમ્મત નહીં ગાન તાન,
લોખી ઇનસાન લાભ, કયુ નહીં લેતા ?
કવિટી સુનતા ન કાન, ધરતા નહીં કહ્યુ ખાન,
હોગા આખર હેરાન, દિમ્મત દારી;
તજ દે અભિમાન તાન, મેરા કહા તૂ માન,
પૂટત હું અંત પ્રાન, જૂડી ધારી } ૨૬૦

‘લોખી ઇનસાન લાભ’ એમાં ‘ઇનસાન’ શબ્દ ‘લાભ’ ની
જગાને બદલે આગળ આવ્યો છે, તેથી તે પ્રાસ ટળી જતો નથી. તે છે
તે તો છે જ. ઉલટો તે તાલની જગ્યાએ આવવાથી સુધરે છે.

આ છંદમાં બે લીટીની એક લીટી ગણવાની છે, ને એવી રીતે ચાર
લીટીની એક કડી થાય છે.

એવી એક લીટીમાં ચાર અરણ હોય, તો પહેલા ત્રણનો પ્રાસ મળે,
ને ચોથાનો જૂદો રહે. એ ચોથાનો પ્રાસ બીજી લીટીના ચોથા અરણ
સાથે મળે કે ન મળે. એનો દાખલો ઉપર આવી ગયો.

ચાર લીટીમાં, ચોથી લીટી ફરી એકવાની હોય, તો કા ત્રીજો,
પહેલી બેથી જૂદો, પ્રાસ ચોથી સાથે મળે, ને કા ચારનો પ્રાસ એક આવે.

આખા છંદ કે પદના પ્રાસ સરખા આવે.

મુજાની

પળે પથ ડોસી ખુધેથી વળેલી, યથા નડ્ય ત્યા આળદિએ કરેલી,
યથા વૃદ્ધ આશિન આપી હસેલી, છત્રી તે દીપે ચિત્રમા ચિતરેલી (ટેક)

બે સરખા ભાગ પડે એવા માખમા, ફરી બોલવાની લીટીમા, તેના
અતને મળતો પ્રાસ વચ્ચે પણ લાવી રાકાય

છત્રી તે ફરી દિસે ચિતરેલી

એક કડીમા ચાર લીટી હોય, તો પહેલી ત્રણનો પ્રાસ મળે, તે
ચોથીનો જૂદો રહે એ ચોથીનો પ્રાસ બીજી કડીની ચોથી લીટી સાથે
મળે કે ન મળે એનો દાખવો ઉપર આવી ગયો.

ચાર લીટીની કડીમા,

પહેલીનો પ્રાસ ચોથી સાથે, તે બીજીનો ત્રીજી સાથે, મળે.

પહેલી ત્રીજીના પ્રાસ મળે બીજી ચોથીના નહીં

પહેલી ત્રીજી ને ચોથીના પ્રાસ મળે બીજીનો નહીં

પહેલી બીજી ને ચોથીના પ્રાસ મળે ત્રીજીનો નહીં

એના દાખના ઉપરના એક દાખનામાથી સમજી લેવા

જ્યા ફરી બોલવાનું ન હોય, ત્યા પણ બેથી વધારે લીટીના પ્રાસ
સરખા આવે

ચિત્રા.

આ તો ઠીક છે કે હિંદુ મુસનમીન લલ્લાં એક યશે,
બે ભાણા ખડભડતા ધરમા વાળ વાગી બધ યશે,

પણ કે ભારે ભેખમ બ્યારે હિંદુ આવા શું કરશે ?
ભાત માળ ને ભાજી હલકી નાસતા ભારે પડશે.

વિરામ આગળ

એક કે વધારે લીટીમાં વિરામની જે બાબત સરખા પ્રાસ આવે.
લહેરી.

રાખો હું કરીને દાસ માડી આસ પૂરીશ તમારી

કાવ્ય.

અવગુણ ઉપર ગુણ, ગુણ તો એને કહીએ,
અવગુણ ઉપર ગુણ, ગુણતા રાજી રહીએ,
અવગુણ ઉપર ગુણ, લુણને તેજ આપે,
અવગુણ ઉપર ગુણ, કાલથી વેર ન વ્યાપે

એક લીટીમાં એક કરતા વધારે વિરામના પ્રાસ સરખા આવે.

તેત્રીશમે પાને ત્રિભંગી, ને એકતાણીશમે પાને ચચરી, હંદમાં એને!
દાખલો આવી ગયો.

કડીની જે લીટીના વચ્ચેના વિરામથી આગળ, એટલે જે લીટીના
પહેલા ચરણને અંતે, સરખા પ્રાસ આવે

રાખો હું કરીને દાસ, માડી આસ પૂરીશ તમારી,
ધારો હું પર વિશ્વાસ, એકલ જાત છું લાચારી

અંતે ને વિરામ આગળ

કડીની જે લીટીના અંતમાં સરખા, ને વિરામમાં સરખા, પ્રાસ આવે.

કડીની જે લીટીના અંત, ને વિરામ, માં એક સરખા પ્રાસ આવે.

માલિની.

પ્રભુ પ્રભુ પ્રભુ ! આ શી, રંગ લીલા પ્રકાશી !
જ્યવિષ હું વિલાસી, અધ બેડો નિરાસી.

ચાર અંગુલી કડીમાં, ચરણ પરવે પ્રાસની વાત, ચાર લીટીની ડી
વિષે લીટી પરવે પ્રાસની વાત આગળ આવી ગઈ, તેના જેવી છે

એના દાખવા આ એક દાખવામાંથી સમજ લેવા.

એક લીટી બે કટકે લખાતી હોય, તો પહેલા ઠટકાના અત્તે
શબ્દ ખીમ ઠટકાના વચવા વિરામ પહેવાના શબ્દ સાથે પ્રાસમાં મળે

આપણું.

રેડીઓ તજ, હું ગઈ હતી કાશી,

રેડીઓ સનાસી, તો સામે મયો

લીટીઓની શરૂઆતમાં, કે એક લીટીને અ તે ને બીજી
લીટીની શરૂઆતમાં

બે કે વધારે લીટીની શરૂઆતમાં પ્રાસ સરખા આવે.

એક કે વધારે કડીમાં, કે એક લીટી બે કટકે લખાતી હોય તેમ
પહેલી લીટીમાં અત, ને બીજી લીટીની શરૂઆત, ના પ્રાસ એ
સરખા આવે

કડીમાં ત્રણ લીટી હોય, તો બીજી લીટીનો અંત, તે ત્રીજી લીટીની શરૂઆત, ના પ્રાસ સરખા આવે.

પદ.

જયકા કર્મ જગલમાં ચાલ્યાં, સ્ટેશન જન્મ બણી,
 ટિકિટ કદાવી માનવ તનની, હોંસ દેયામાં થણી;
 ધરણી કુળવંતી રે, આવી ગાડી સુખમણી.

કવિતાની ખુબી ને ખામી.

કવિતાની ખુબી ને ખામી ચાગ જામતે હોય છે, રસ, રાગ, અર્થ, ને નિગધ

રસ.

માણસને દુનિયામાં ચેતન્ય ને જડના સદ્ગુણસમા જોવા ને સાલગ વાંચી ભાવ ઉત્તમ થાય છે એ ભાવ પ્રસંગોપાત વાણી દ્વારા જદાર પડે છે, પછી તે ગદ્ય કે પદ્યમાં હોય, તે જૂની વાત છે વર્ણનવખતે એ ભાવથી પોતા જેની અસર સામામાં થાય છે. એ અસર તે રસ છે એ રસ નવ તરેહના છે, તે નીચે પ્રમાણે.

ખુબી.

૧-અદ્ભૂત આશ્ચર્ય પેા કરે તે

અસલાહજી.

કામ આપતુ જમારે બનીયું, થયે રૂપ ખરૂં હાખવીયું,
પાહુ પિતા જોઈ પાચે તન, સ્ત્રિમયી ધારે આકૃતિને મન.

૨-અચાનકે મિનાડે તે

અસિ.

સખાએ તે સ્થળ પહોંચ્યા જળ, લેવા જેવા જળ,
એક ઘટામય વૃક્ષ નિખળો, રાગ અચાનકે થાય.

૩-ક્રોધ ગુસ્સે કરે તે

લહેરી.

ન-ટાને લાખી છલ, વહે છે કિંચી થઈ લગવી,
આ દેવતા થઈ તો ખેર, માગે માત્ર સદા મળવી

૪-વીર ઝનુન પેના કરે તે

કાવ્ય

હંધુ મુજ ભરાય, વળી પામું વીરત,
મર્ત્યુ દર્પા તે આર્થ, દષ કેળવણીતત્વ

૫-કરુણુ શોભાતુર કરે તે

સરસિ.

ગગ તજ્યુ તજી માવડી આબ્યા, અજોગ વનની માદિ
તમાય તજી સ્ત્રી સુદરી ખોયા, માધવ ચારે આદિ

૬-હાસ્ય હસાવે તે

કાવ્ય.

આ શુ મગનમા હાથ, એકને દઈને ચાને
જીનુ થાતુ દરણુ, વાવ થયુ ડે આ કાલે

૭-શૃંગાર પતિ પત્ની નચે એક કરાવે તે

કાવ્ય.

તીર જળાગય તણે, બગીચા ઉત્તમ રમીયા,
આર્થ પત્ની પતિ સાથ, હાસ્યવિનોદે મચીયા

૮-શાન્ત ઉપગાદ નિવાસની ચિયનિ લાવે તે નીતિ ભક્તિ, મેરાગ્ય,
શાન, એવા ચિત્તે શાન્ત મસને લગતા ડે

શુભગી.

લગ્નુ ભક્તિ લાવે મ્હા શ્રી મુનારિ

આમી.

૯-ખીલત્ત અમના અથનો ચિનર કરે તે

ગદની પેઠે, પદમા, સભ્ય કુટુબોમા બોલવા સાલજવાનું શોભે,
એનું સભ્ય લખાવું જોઈએ એટલે કાગ, કટાણા, બ્વલિચારના અર્થ-
વાળા કાગ, ને બીલત્સ જોડકા, એ યોગ્ય નથી કુકાણમા, બીલત્સ
એ રસ છે, ને મણુગ્રીમા આવે છે ખરો, પણ તે બાદ ફરીને બાકીના
આદ રસ જ વાપરવાના છે એટલે બીલત્સતા આવે, એ કવિનામા
ખામી છે

અસનની રીતે ડોતા, ઉપર કલ્યા તે નવ રસ છે એમા નીચે કહેના
બીજા બે રસ આપણે ઉમેરી રાખીએ

ખુબી.

૧-એહ માણુમેના, પતિ પત્નિ શિવાયના, સમધોમા વપરાય છે તે
લહેરી

આ યાગક પ્રસન્ના હાય ! પોપી માસ નવ મે પેટે
સોપ્યા ત્રસગતહાથ, વળી છાતીથી રાખ્યા છેટે

૨-રાગ લોલ મોહ મ ને મત્સર દરમ્યાન માણુસને પરમ ઇચ્છા
હોય, તે

દોહરો

પાય મિને પચ્ચીસ થટે, પચ્ચીસ મિને પચાસ
પચાસ મિનતે પાયસો, યો જન દોત ઉપાસ
થાકના જનને દેખીને, નિજ વાદનમા લીધ
બૂખુ છે એ જાણના ભાણુ ને જજ દીધ

નારાય

। । । । । । । ।
અદા અનન્ય ને ખિાવ કુગરો ઉઘા તણા
નદીઉતાન ઝાટ ને મિનાગ ને ઘરો ઘણા

ગરબ.

નિદા સનીકી બોજતા, અમૃત બચનકા દુલના,
મધુર ચમ્પે કોસતા, જંગી હુઆ મો હો ન હો.

લહેરી.

બેઠેલાં સમયે એક, દેવી ઇશ લહેરિ વિયે;
બેસાવે દાસી બાળ, બોલા ધગમોદની મિયે
માનો છો મિય ! મુજ પાસ, માડીનાથી સુખ વધારે;
કપો તે કેટલું ઘાય, મુજને ધગ માને ન્યારે.

શબ્દ.

આ ટેકાણે, ' રાગ ' એટલે નાચ્ય બોલની વખત તેના ગમ્દોમાં
ઉચ્ચારની બાબતે સમાનતા આવે તે એ તથા તરેદની છે, તે
નીચે પ્રમાણે.

ખુબી.

અવગ મમાનતા.

ઉદ્ભવિચ.

જાનબતાથી ઉગવી મનિ ઉગટી ઉગલાવ મટી ઉચરે છે.

આમાં ' આ ' સ્વર ચાગ, ' ઇ ' પાય, ને ' ઉ ' ચાગ, અક્ષરમાં છે.

અક્ષર સમાનતા

અક્ષરને ફેરવે, ઉતારે કાગળ પરથી.

૨-લીટીનો છેડો ને શરૂઆત

એક લીટીના અતના શબ્દનો કોઈ અક્ષર બીજી લીટીની શરૂઆતના શબ્દમાં આવે

કાવ્ય.

કાગળ ક્યું મેદાન, કલમનું કીધું મલ્લ
રક્તરૂપ ઠરી શાહી, ગાન્તિ જાળવે સમસ્ત
સ્વાસ્થીઆને દીધ, સમજ શુભ પરમાસ્થની;
પ્રારબ્ધીને સત્ય, પ્રવૃત્તિ પુરુષારથની.

૩-ચરણની શરૂઆત ને છેડો

ચરણનો પહેલો અક્ષર, ને તે પછીના વિગમ આગળની તાલનો, અગર અને તેડલો નજીકનો, અક્ષર, એક આવે.

કાવ્ય.

આખી દુનીઆ ફેરે, આર્યના પુત્રો આમાં;
વિશ્વદષ્ટિ કરી વહે, સાથ ફેંટા ને જામા

ખામી.

ચરણના પહેલા, ને છેડા તરફના, અક્ષરની બાબત ઉપર કહી, તે નહીં આવે, તો આવે. આવે, તો તે 'સ્વાભાવિક આવડું' જોઈએ લાવવાનો નિશ્ચય રાખીને કવિતા જોડાય, તો તે પોતાને કાવ્યમ સ્વાભાવિક પોડું જોઈએ. તે વગર મારી મચડીને લાવી, રચના બગાડવી નહીં અર્થ પાડુ તેથી અગત્ય છે.

દોહરો.

ભોજન કીધું લાલવા, હીરા જેવું લાલ;
વિષ કદગા વર્ણવું, કરે કાવ્યનો કાળ. વર્ણુ=અક્ષર.

શબ્દ સમાનતા

૧-ઉચ્ચાર.

મનહર.

શોક અને શોખ ભુઓ, ચન્ડ સંસાર વિશે,
વિશે ને પીચૂપ ભર્યા, સાચ સાચ હોય છે.

આમા કેટલાક શબ્દો ઉચ્ચારે લગભગ સમાન છે

૨-લીટીનો છેડો શરૂઆત ને મધ્ય.

બે લીટીની કડીમા પહેલીના છેડાનો એક શબ્દ બીજીની
શરૂઆતમાં આવે

અસહ્યુષ્ણ.

અનુસરે નિગ્ ગુરને સજ્જન, સજ્જન દ'એ માન ન દર્શન.

એક લીટીમાં, છેડાનો શબ્દ, ફેર સાથે, શરૂઆતમાં આવે.

નર ! તુ કદિએ જન ના વાનર.

બે લીટીની કડીમા, બીજીના છેડાનો શબ્દ, ફેર વચર, બીજીની
શરૂઆતમાં આવે.

અનુસરો નિગ્ ગુરને સજ્જન !, દર્શન ગુ' દ'એ હો દર્શન ?

લીટીમા આ ગળ્ફ એકથી વધારે વાર પણ લાવી શકાય.

માત્ર જ ઈન્દ્રે સાધારણ જન, દર્ગન દર્શન દર્શન દર્શન.

જે લીટીની કડીમા, ખીજી લીટીમા અમુક શબ્દો ઉલટ સુલટ લાવી શકાય.

સિદ્ધિવિધાન.

જો આયુષની દોરી તૂટી, તો બૂટી જડી ન જડી બૂટી

૩-ઉલાળો

એડ લીટીના અતના ચરણ કે લાગના એડ કે વધારે શબ્દ, તેની પછીની, ધણુ ડરીને જૂદા માપની, લીટીમા ફરી લાવવાની રીતને 'ઉલાળવું' એ ક્રિયાપદ ઉપરથી 'ઉલાળો' કહે છે.

દેશીમા રાગના મથાળા પછી હાળ શરૂ થતા, તે હાળ પછી વગણુમા, ઉલાળો લાવવાની રીત છે

જે જી મેળવેલાની ગામણુમા એ વચ્ચાળે વપરાય છે

એક જ અતના જમ્મા કોઈ કોઈ વખત અનુકૂળ કે નિષમિ જગાએ, એ લાગવામા આવે, તો તે પણ ચાલે

ચક્ર.

જે કામ જેનું તે કરે નવ થાય ગતિ ઉપરાત,
ઉપરાત ગતિથી ચાલતાં તો તૂટજે મનખાત

પહેલા ચરણનો ઉલાળો, તે પછીના, એટલે બીજા, ચરણમાં લાવવાની પણ રીત છે.

પડ

કાવ્ય

અવગુણ ઉપર ગુણ, ગુણ તો એને કહીએ.

સુવણ.

ઓ હરિ ! કરમરો વિનવું હું ફરી ફરી, ફરી ફરી જોડી કર સીપ નામું.

અર્થ.

અર્થની જમાવટ આ તરેહની છે, ઉપમા, રૂપ, ઉદિત, ને અર્થ.

ઉપમા.

ખુબી

૧-ઉપમા. સરખામણી.

દોહરો.

તૃણથી બેઠું શું વધે ? ચિંતા ચિતા સમાન

૨-ઉપમેક્ષા અનિશ્ચિત સરખામણી

આ તે બોલે છે, કે બેઠે છે ?

દોહરો.

મેં પૂછૂ આદરિ સખિ, બેઠિલું હુઈ કયો આલ ?

જો જલ લાલને ડિયા, દિયા ન રોવન કાજ

૩-યુક્ત વિરહતા

ભેખાશ.

બદારથી તો બેળાબેળ, અંદર ઉંદર પિવાડી મેળ

ખામી.

૪-હીનોપમા હવડી સરખામણી

દોહરો.

ભોજન કીધું ભાવથી, હીરા જેવું દાઢ

હીરા ખાતા તો મરી જનાય છ.

૫—વિરોધોપમા અયોગ્ય સરખામણી.

મુરખમુખીનું પુલ ચદ્દની બાળુ તરફ ફરે છે

૩૫

૧—૩૫૪ ૩૫૧

દોહરો.

ધનમાં ઉત્તમ ધન કયું ? મિઠા ધન તે વીગ !

૨—અવાજ ૩૫ ખરા અક્ષરો વાપરીને તેના ઉચ્ચારથી વસ્તુનું ૩૫
પેદા કરે તે

કાવ્ય.

રણુજણ પૂરતા રાગ, રંટીઆ ફરતા ઘર ઘર

૩—ઉચ્ચાર ૩૫ અક્ષરો વાપર્યા વગર ઉચ્ચારથી વસ્તુનું ૩૫ આપો
આપ પેદા થાય તે

૫૬.

વાત લંકાની નહીં સામે

આમા ' લટકો ' શબ્દ બોલતા જ લટકો થાય છે

ઉક્તિ

ખુબી

૧—અન્યોક્તિ એકને જાહેર, ખીજ સાથે કે વિરોધોપમા તે, જેમા તે
એકનો અર્થ માવમ પડે છે

૫૫

જેઠાઈ.

અહો અનિ ! શી મુજ કરે છે ?
 =હે બ્રમર ! શુ મુખસ્વ કરે છે ?
 ને હે સખિ ! શુ જોડી કરે છે ?

૨—અતિગયોક્તિ હજ ઉપરાતનુ મોનવું તે

ઢાલીમા ઠઠગ એટના શક

૩—સ્વભાવોમિતિ સ્વભાવ બતાવવો તે

લહેરી

ફુલીઆની એની રીત, કે દેખે ન નિજ ધગ સગો
 નીચારી નિમિત્ત મારિ, ચાલી ચી / પરને વગો

૪—નિષ્કારણોત્તિ ઢારણ વગર કાર્ય થવાનુ કહેનુ તે

૫૬.

ધુટણીએ મારે જોવિદ ચાને, માખણ મિસરી હાથ રે માધ,
 આપ ગરને અગા દરીને, મેને મોઢા એ સાથ રે માર્ધ /

૫—નિજ નોક્તિ માણસ જિવાયની વસ્તુ સાથે મોનનુ તે

બુજગી.

અહો તાપી ! સ્થાપી વતે સ્વપુન

૬—સુપુનરૂક્તિ અર્થની જમાવડને વાસ્તે એક વીગીમા એક શબ્દ બે જ
 વાર ને સાથે સાથે વાવવો તે

મનહર.

ગોઠ અને જોખ જુઓ, શન્ય જ સસાર વિષે,
 વિષે ને પીયૂઠ બર્થા, સાથ સાથ હોય છે

એક કે બે લીટીમાં એક શબ્દ બેથી વધારે વાર સાથે કે છૂટો લાવવો.

કાવ્ય.

ધન્ય જનેતા તુજ, ધન્ય જૂમિ તુજ દેશી;
ઢોમ્મો વાંસો કહી, ધન્યધન્ય તું વિદેશી.

૭-પુનરુક્તિનો ખ્યાલ. એક શબ્દ બે ઢેકાણે ખપ લાગે તે.

વિષ્ણુષદ.

જગો રે જાળકડાં રૂડાં બહાણેલાં વાપાં.

ખામી.

૮-પુનરુક્તિ. એક ને એક જાગત ફરી ફરી લાવવી તે.

દોહરો.

જણીને પિછાણીને, જોળખતો ધરી ચાદ;
અધર કંઠણ ચના કરો, મિથ્યા શબ્દો બાદ.

અર્થ.

૧-જવનિઅર્થ. મોંઘમ કહેવું તે.

એના હાથ ટુંકા છે. એ ઉપર નથી.

૨-સ્નેહાર્થ. બે શબ્દને મેળવતા, કે એકના કટકા પાડતાં, બે અર્થ થાય તે. એમાંનો કટકો જોડેના શબ્દ સાથે મેળવતાં પણ તેમ થાય.

દોહરો.

જીવને ઝીણા જણીને, હણવા નદી કદાચ;
સ્વચ્છ દેહ ધર રાખવાં, જીવ ન પેદા થાય.

આમાં 'જીવન' શબ્દ હોય, તો આપણું જીવન પેદા થાય, એવો અર્થ નિકળે.

જોદા તેમ રણસંગ્રામમાં ગયા.

જોદા તે મરણસંગ્રામમાં ગયા.

૩-દ્વિઅર્થ. એક શબ્દના બે અર્થ થાય તે.

અવણકુળ.

ગૌ છે સર્વ જનોની માતા, પોવણ આપી દે સુખ શાતા.

ગૌ=ગૃથી ને ગાય.

૪-પ્રહુઅર્થ. એક શબ્દ ફરી વાર આવીને તેના જૂદા અર્થ થાય તે.

દોહરો.

સર મહેલું ત્યાં દરારથે, શબ્દ અવણ કરી આપ;

અવણ પથો સરપાળ પર, સ્મરણ કરી માળાપ.

પહેલું સર=પાણ. બીજું સર=સરોવર.

પહેલું અવણ=કાન. બીજું અવણ=માણસનું નામ.

૫-વ્યંગાર્થ. વાકો અર્થ

જી પોતાના ધણીને કહે, કે 'મારે રાડને હળવર સંતાપ' જવાબમાં ધણી કહે, 'મારી તરફનો તો તેમા નથી જ.' (કેમકે તું વિધવા છે.)

૬-ગદનાર્થ. માન્યતામા મોટા ફેરફાર કરે તે.

નિબંધ.

નિબંધ એટલે અમુક વિષય પર, ગદ્યમાં કે પદ્યમાં, લખાણ કે લખણ એમાં ખ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત હ છે, સાવચેતી, સ્વાભાવિકતા, વિષય, રચના, વર્ણન, તે કવિનું નામ

સાવચેતી.

જે જે બાબતે ક્યારા રહી હોય, તે તે બાબતે પાછળથી સુધારતાં કવિતા સુધાય છે આગળથી સચવાય, તો તે બાબતે બચાવ થાય છે.

૧—વખત.

વર્ણનમાં નિધિ, તારીખ, વિગેરે આવતાં હોય, તે ગણીને ખરા કરવાં.

૨—દૃષ્ટિબદ્ધાન.

હવે, નીચે, ફર, નજીકથી જોવાનું કહેવું હોય, તો તે જેમ દેખાય તેમ કહેવું. હવેથી જોતા હવું પહેલું દેખાય છે. હવેથી પડતા સામું આપણી નરક આવતું હોય તેમ દેખાય છે. આગાડી ચાલતા જમીન, પૃથ્વી ચાલતા સૂર્યચંદ્ર, ચાલતા દેખાય છે.

૩—રૂપ.

વનનું વર્ણન કરવું હોય, ત્યારે જે ફુલ કહેવાની રૂપમાં આવતાં હોય, તેની જ હાજરી જણાવવી.

૪—જોડણી.

શુદ્ધ જોડણી સર્વત્ર સાચવવી, એ અધર્મ હોવાથી, કવિતામાં છૂટ છે, કે હ્રસ્વ હોય તે દીર્ઘ, ને દીર્ઘ હોય તે હ્રસ્વ, જોડી, જોડી, વાંચી, રાકાય. છતાં, એ બંને ત્યાં સુધી શુદ્ધ રૂપે આગળથી સાચવવું.

‘ સ્વાભાવિક કરો કલ્પના. ’ ને બદલે,

‘ આધો સ્વાભાવિક કલ્પના ’ એમ કરવું

દોહરો.

નર નારી નીચ હેતુસે, નિશ્ચિન અન્યોઅન્ય એને બદલે,
નીચ હેતુસે સ્ત્રી પુરુષ, નિશ્ચિન અન્યોઅન્ય એમ કરવું.

૫—માત્રાનો ચનાપી લેવા જેવો ફેર.

કાંઈ વખત નહીં બોલાવું હોય, તેમ માત્રા ગણવી પડે છે, પણ
એ છૂટ આપવા જેવી નથી મોલવું કાંઈ ને ગણવું ઘાં, એ સારું
નહીં તેથી નહીં છૂટકે જ એમ કરવું, ને તેમા રાહ, બીજે નામે હળ
કે ઢાળ, મરાખર આવે, એ તપાસવું

બેપાઈ.

તુજ ગતિ એની જગ અદર, એકડ ને પાચડ પદર

આમા ‘ પદર ’ રાખી લખવાનો, ને આગવી લીટીને ઉડે પ્રાસ
મૂકવાનો, હોવાથી, મુરની જગાએ લઘુ અક્ષરથી ચલાવી લીધું છે.

સ્વાભાવિકતા

અરણ્યક

પાહુ પિતા જોઈ પાએ તન ધારે વિસ્મયી આકૃતિને મન

એમા વિસ્મયી ધારે આકૃતિને મન એમ જોઈએ, કેમકે આકૃતિ
નહી પણ, પોતે વિસ્મયી છે

જેપાઈ

। । । ।
જા જાલક જળ દાતે હુણુ આને જદને

। । । ।
જા જળજાલક દાતે હુણુ આમ જોઈએ

કેમકે એથી જૂઠી વિલકિતના સંબંધના બે શબ્દોનો ક્રમ સુધરે કે,
ને લ ઉપર તાલ આવીને ' જન- ' શબ્દના બે ભાગ થતા તે
અગે કે

હોહરો

વાપરી ચરના હો જવા, હોડો અક્ષન ગા

આ અર્થ નહો સમગ્રમ એવું એમલે કિલક છે

હોડો ગૌ વાપરી અ ન ચરવા જાયે જેમ

આમા અક્ષલ ચરવા જવા જેવો અનર્થ નિકળવાનો સંભવ છે

સમજી હોડો ગાયને, કે તે ચરના જાય

આમા ઉપર જેની ગરબ નથી

રૂચિરા

અધર્મકર્મે આળસ રાખો, ધર્મકર્મમા દીન ન કરો

આમા ' ધર્મકર્મમા દીન કરો ' એમ બોનાઈ, દયાતો રાખેલો

નકાર નિઁળી જી, ધાર્યાથી ઉનટો અર્થ પેદા થવાનો સભવ છે તેથી
એને ધર્મ વિશે નહીં દીન પ્રેરે ' એમ ફેરવવાની જરૂર છે

લાવણી દેશી,

મુજ ઉપર મુજરી પિતા પાદશાહ જાણી,
હુ હવે ગુલિકા નથી હાડાની રાણી એને બદલે,
મુજ પર મુજરી તે પિતા પા સાહ જાણી,
હુ નથી ગુલિકા હવે હાડાની રાણી

૨—શબ્દ અધ્યાહાર

અમો ને સર્વનામનો તે' અવગણ્યનો 'જો' ત્રિગેરે શબ્દ અધ્યા
હાર રાખનાની જરૂર હોય તો અર્થમાં ગરમડ ન થાય, એવી રીતે
તેમ પ્રવ

જાઓ અધુના અમ આગમીએ, અન્યો સહુને અપિ એમ કહેજો;
ત્યાં પ્રેમિયું છે નહી પ્રાણી જાતા, કિંચિત અર્થે અમ રાખજો ર.

૪-ટીકાયુક્ત.

એને વારતે કહંગી રીતે, અર્થાત હદ કરતાં વધારે, ને અર્થ પશુ
સમજવાને, ટીકા જોઈએ, તે કવિતા નથી, પછી વિચાર સારા હોય,
તેની સાથે તેને કાંઈ સંબંધ નથી. પોતે મજામારી કરવી, ને બીજા
પામે કરાવવી, એ સાફ નથી.

૫-સ્મૃતિચોગ્ય.

કવિતામાં, તે તરત યાદ રહી જાય, ને કોઈ વાર દષ્ટાંત તરીકે કે
કહેવતની પેઠે વપરાય, એ ઉત્તમ ગુણુ છે.

જુનંગી.

મહારાજ લંકા તણો એમ જાણે, નથી મરણુ યાતું લખ્યા લેખ પાળે.

વિષય.

૧-વ્યાગ્રખી નવીનતા.

વિષય ને વિચાર દેશકાળને અનુસરતા રાખવા વર્તમાન ઉપરાંત
ભવિષ્યમા ટકે, એવા રાખવા; અસહના લોકે વાપર્યા હોય, તે, તેમ ને
તેમ, ખેંચવા કરવા નહીં, પણ નવીનતા રાખવી; ને એ ગદ્યામાં, બીજાનું
ને આપણું કદંગું ટળે, ને હંમેશાનું થાય, એ સાચવવું.

૨-વિષય.

પોતાને મનપસંદ વિષય લેવો. પછી તેમાં કલ્પનાનો ઉપયોગ કરી
જોવો. પછી તેનાં અંગ નક્કી કરવાં. પછી તેમા જૂદા જૂદા રસ કેટલા

ને કથી જગ્યાએ આવી શકે એમ છે, તે વિચારવું: ને પછી તે રસ અનુભવતાં પણ આવે, એવો અભ્યાસ પાડવો.

૩-ગુ-હો.

ખે દામ વચ્ચે વિરહતાની ઉત્કેરણી થાય, કે પ્રજા, ગુ-હો છે, એમ કહે એવો રાજાની તરફ, કે રાજા દરે એવો પ્રજાની તરફ, ગુ-હો થાય, એવું લખવું નહીં.

૪-પ્રુશામત.

દાષ્ટ માણસના વખાણ પોતાના સ્વાર્થને માટે કરવાં, ને તે અનિ-સયોક્તિથી કરવા, એ કવિતાને માટે હવેલ વિષય છે, માટે તેમાં કાવ્ય-શક્તિને થકવધી નહીં.

દોહરો.

પરાક્રમી પારથ સમા, ધર્મસત્ય ધરનાર.

માનો શ્રી માતારને, દેવ તણા અવતાર.

૫-તરજુમો.

પરબાયાના કાવ્યના અધીમાયા, પોતાની ભાષામાં, કાવ્યમાં તર-જુમો કરવો, એ સ્વતંત્ર કાવ્ય નથી. બીજા અધીના વિચારોનો સંગ્રહ કરી, તે વાપરવાની ટેવ પાડવી, એ પણ તે નથી. તેથી તેમ કરનારે, તે ઉપરાંત, સ્વતંત્ર વિચાર, વિષય, ને વાણીની ટેવ પાડવી.

રચના.

૧-વિષયનાં અંગો.

વિષયનાં અંગોમાં અનુક્રમ આવવો જોઈએ, ને તેમાં એકેકની સાથે સંબંધ સચવાવો જોઈએ.

૨-ટુંકાપણું.

મઘ લખાણથી કહેવાને માટે છે. તે કરતા જલ્દી ટુંકાણુમા કહેવાને, ને મોટા અર્થ સમાવવાને, પદ્ય છે. તે સરસ રીતે કહ્યા વગર અર્થ ટુંકાણુમા આવી શકે નહીં. ટુંકાણુમાં સરસ રીતે કહેવામાં આવે છે, તેથી કવિતા મઘ કરતા વધારે અસર કરનારી છે. ગદ્યમાં લાગા લખાણે કે લાપણે અસર ન થાય, તે ટુંકી કવિતાથી થાય છે.

દોહરો.

સી છતે સો નર કહું, રણ છતે સો શર.
મન છતે સો મર્દ દે, અંતરરામ હલુર.

૩-મગજમા માપની ધુન.

કવિતાને વાસ્તે પોતાને પસંદ પડે, એવું માપ લેવું. તેની પૂરી સમજ આગળથી લઈ, તેની ધુન મગજમાં ચાલવા દેવી. તેમ હોય, તે ઉમિંચો ઉમ્મત થઈ, ખુબી આવે છે, નહીંતો અદારની વધધટ, અધોગ્ય જગાએ વિરામ, ફાળવુ ખેડાપણું, તાત્તનો લગ, વિગેરેથી તે બગડે છે.

એક વિષયને લગતા ટુંકા, ને લાગા પદ્ય, કાવ્યમા, નાટકના જૂદાં પાત્રોથી બોલામ છે, તે મોડવણુનું અરથાને અનુસરણ કરીને, કડીએ કડીએ માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ જૂડા જૂડા, બે કરતા વધારે, ને વળી બે જાતના સેખરમેળ, હાદો વાપરવા, એથી નિદ્રતા માત્રમ પડે છે, પણ તે સાથે જોડનાર ને વાચનાગ્ના મનમા વિશિષ્ટ વિચાર ને વેગનો લગ પણ થાય છે.

કલમનું, છે. પહેલું કાનનું, બીજું આંખનું, છે. પહેલું અગણપણની સ્થિતિમાં હોય છે, બીજું ગણતરી કરે છે. એમ કવિતા વિચાર કરતાં કલ્પનાની વધારે છે, ને સામાને અસર પણ તે જ કરે છે.

ઝાવ્યગડિતને વાસ્તે માણસમાં જન્મથી તેની લાયકાત જોઈએ. શિક્ષણથી, અર્થાત પોતાને સમજાય એવાં, ઉત્તમ ગણાતા, ને પસંદ, કાવ્યો પ્રથમ મોટે કરવાથી, ને પછી પિંગળમાંથી સામાન્ય, ને સમયની, જરૂરનો ભાગ સમજી લેવાથી, તેમાં વધારો સુધારો થાય, પણ લાયકાત વગર કાંઈ વળે નહીં. દેખાદેખી ઈચ્છા કરીને કોઈ મહેનત કરે, તો તે, મીઠા વગરની હોઈને, નકામી જાય છે. એ વાત ખરી, પણ જેનામાં લાયકાત હોય, તેણે પણ કવિતા કેવા રિવાજે કરવી, એ જાણવાની જરૂર છે.

કવિતા કરવાને, તે દુઠ્ઠી હોય તો, મોટે બનાવવી. તે પછી તેને લખી લેવાની છતાવણ કરવી નહીં. થોડો વાર સુધી યાદ રહે, તો તે તેટલી જ લખવી બાકીની જ્યાં હેવી પોતાને યાદ ન રહે, તે બીજાને વાચવા, કે યાદ ગ્રહેવા, ને વાસ્તે નકામી છે, એવો પોતાનો મત ગખવો.

તે લાખી હોય, તો ઢાળણ લખને બેસવું પડે છે, પણ તે વખત આખી કડી મનમાં ખુબીથી જોડાઈ જાય, ત્યાં સુધી ઢાળણ પર એક પણ અક્ષર લખવો નહીં. ને તે યાદ રહે, તે લખી લખને આગળ આવવું. કોઈ કવિતામાં ફરી બોલવાની સીટી સરળ હોય છે, ને કડીઓ સરળતામાં ઓછી હોય છે, તેનું કારણ એ છે, કે પહેલી મોટે બનાવી લઈ, પછી બીજી ઢાળણ પર ચેરચાક ને છેકાછેક કરીને તૈયાર કરેલી હોય છે, અર્થાત વિપવાથી એક બાજતે સમાન, ને બીજી બાજતે જુદો, મન રાખીને કામ કર્યું હોય છે.

કવિતા દુઠ્ઠી કે લાંબી હોય, તે બંનેમાં, એક માણસ બોલે, ને બીજા માણસ લખી લે, એ રિવાજ સદૃશી સરસ છે.

૫-છાત્રમા વિવરના તત્ત્વનો નગો

અનાજ ફેરવી ફેરવીને સાફ કરુ, રાધુ, ને મહેનત પછીના જૂખ
ને સ્વાદે ખાતુ એટલુ કર્યા પછી તે પચે રસ થાય ને તેથી શરીર
શક્તિવાન, ને છત્ર તેજસ્વી મને તેથી રીતે વિવરને પચાવતા જ્યારે
તેના તત્ત્વથી નગો જેવી સ્થિતિ આવે ત્યારે તેમાં ઈચ્છિતા કરની ઉપરાત,
એ વખત રમ્યાન એ સ્થિતિનો લગ થાય એની કોઈ ખબર આવે,
તો તેને નરા થતુ નહો એ- ઈચ્છિતા જૂઠા જૂઠા કાળ્યોમાં એ ખામતે
ફેર આવે છે, તેનું લક્ષ્ય એ તેનો સ્થિતિફેર છે

વર્ણન

૧-વિચાર

વિનાની રીતી સજે જોડાઈ, ગમ્મરચના સરસ થઈ ને પ્રાસ
આવે. તેની સતોત માનવો નહી તેના વિચાર નમ સ્વરના નહી પણ
મજ્જવાગી જોઈએ ને નિમગ્નતા ખબર નહી પણ મન કરતા જોઈએ

છાંચો

આડા વાગે આ જ્ઞાન જીવે જે જીતે
આડા વાગે આ- માનતા વાળી રીતે
આડા વાગે આ- પરાક્રમ પ્રોટ પામી
આડા વાગે આ- ભાગ્યનો જે કો પામી

વળી આડો વાગે આ- ને કોઈસમન શાન્તિ ધરી
જન ઓગોમણ જૂન મુચવે અવગુણ ઉપર ગુણ કરી

આમાં મધી માનવ સારી ને તેમાં નાકી ' રામ્મમાં ખગળ
ખામત હોઈને તે સકુને ખબર ન્હાર છે એને જ ને ન્હાથી ' ગમ્મ
મૂઝીએ તો તે મજ્જવા ઘગડો નહી કરીને મન કરનાર થાય છે

૨-ચિત્રકાવ્ય.

મિયમમા કાઈ કાઈ ઠેકાણે એવું વર્ણન આવે, કે જોડનારની પેઠે વાંચનારના મનમા તેનું આભેલુન ચિત્ર પડી રહે; બીજે મળે ચિત્રકાર તે ઉપરથી ચિત્ર દોરી શકે.

ભુજગી.

પહે પથ ડોસી ખુધેથી વળેલી, યથા નકલ ત્યાં બાળકાએ કરેલી,
થવા વૃક્ષ આશિય આપી હસેલી, છતાં તે દીપે ચિત્રમાં ચિતરેલી.

એ ઉપરથી સમજાશે, કે પાનાની ચાર બાજુની ઘણી જગ્યા મૂકીને, વચ્ચે કવિતા છાપવી, ફરતી કિનારી ગોઠવવી, ને એમ કવિતાને સારા દેખાવમા મૂકવી, એ, તેમા મહત્ત્વ નહો હોય તો, તકલ્લી છે.

૩-વેગ.

જેમ મઘમા સરસ પુસ્તક વાચવાનું ગર કીધા પછી તે અધુરું મુગાતું નથી, તેમ કવિતામા, તનદુસ્ત વેગે, થવું જોઈએ.

કવિનું નામ.

હૃદય કવિતાને અતે, એટલે તેની અંતની લીટીમાં, અપૂર્ણ જેવા છદ્દને અતે, મઘની વચ્ચે આવનારા પદમાં, સરખી તરેહની કવિતામાં થોડે થોડે અંતરે, કવિનું નામ આવે, તે ઠીક લાગે એવું નથી. હૃદય ગાવાના પદને અતે, ને મોટા અંચને અતે, કાઈ કર્તા પોતાનું નામ મૂકે છે, ને કાઈ, હવે પોતાને નામે કવિતા કે પુસ્તક છપાવી ગણાય છે, તેથી સંતોષ માનીને, તે મૂકતા નથી. જ્યાં મથાળે નામ ન લખાવ્યું હોય, ત્યાં નીચે જમણી બાજુએ જૂદું લખે છે.

લુસ્સાદાર કવિતા.

કાવ્યની શાખા, પિંગળ ઉપરાંત, ' દેશી ' ને ' સંગીત ' એવી બે છે.

દેશી.

માણુમને કવિના, ગાવા ને વાંચવા, જાનેની ઈચ્છા હોય છે, એકની નહીં. કોઇ કવિના એ બેમા, ને કોઇ એકમાં, વપરાય, એવો હોય છે. નવો ગિખાડી જે પદ્યનું અનુભવે છે, તે પદ્યનું વાપરે છે. સંગીતનો પ્રચાર ધગો, ને પિંગળનો થોડો, હોવાથી, માણસ પ્રથમ, ધણે ભાગે, ગાવા તરફ વળે છે. એમ અસંખ્યા કવિઓએ પ્રથમ એ બાબતનો ધ્યાન લીધો. એમાં માત્રાની ને અક્ષરની ગણતરી નથી, પદ્યેલી માત્રાથી ઉપડનાં માપમાં, તેની પદ્યેલી માત્રાથી ઉપડવાની બાબત કોઇ માપમાં સાચવવાની રીત છે, પણ તે ગિવાવના, અર્થાત બીજી ત્રીજી માત્રાથી ઉપડના, માં મરબડ થાય છે, ગુરુ ઉપરાંત લઘુની છૂટ છે, અક્ષર ગાવામાં એહાં પડે, તો તે લંબાવવા, ને વધારે પડે, તો તે દંબાવવા, માં આવે છે, ને ફક્ત ઢાળ તાલ ને ગ્રાસ સાચવવાના છે, તેથી તેમને સહેલું પણ પડ્યું. પછી પિંગળ બાબતનાંએ પિંગળના હંદ લઈ, તેમાં ઉપર જેવો ફેરફાર દીધો. એ બેટના ફેરફારનું ' દેશી ' અર્થાત ગુરુરાતી, એવું નામ પડ્યું. એટલે સંગીત પક્ષે ગમ સારવતી દેશી, ગમ માફની દેશી, એવા, ને પિંગળ પક્ષે બુદ્ધિગી હંદની દેશી, ફક્ત હંદની દેશી, એવા, માપના નામ પડ્યા એવા નામને બદલે, કોઇ હંદને ' દાણુ ફક્તો હંદ ' એમ પણ કહેવામાં આવે છે એમ હોવાથી, ' દેશી ' કે ' દાણુ ' શબ્દ વગર એવાનું નામ લખવું, એ અયોગ્ય છે. દુઃખાણમાં, ગાવાનું પિંગળ નવું પેદા થયું. તેથી, અર્થાત છૂટ વધવાથી, મોટા કદનાં પુસ્તક બનાવવાનું, ને સાવ બતાવવાનું, સહેલું થયું.

(ભાવાભેન ૩૬.)

ઢાણ ખાણ.

૧ । ૫ । ૫ । ૪ । ૪ । ૩
 રેટીઓ લાગીને, ગઢ હુટી રે કાસી,
 ૧ । ૪ । ૪ । ૪ । ૪ । ૪ । ૪
 રેટીઓ સન્યાસી તો સામે મળ્યો.

ઢાણ ચચરી.

। । । ।
 જાવે ચદ્ર સુયે પ્રકાશ જાવે ધરતી આર આશ્રમ
 । । । ।
 જાવે દેવ નિનુડી ખાસ, પવન પાણી બી જલમગા.

આનો ઢાળ ઠક્કિત થી જૂદો છે એનું ચોથું ચગલું કોઈ વાર એ
 કરતા વધારે એની ઢીંઢીમાં ફરી લાવનાની પલ્લુ રીત ૬

ઢાણ રેખતા

૪ । ૫ । ૨ ૪ । ૫ । ૨
 કહ્યું નારીનું ચાપ પિતામાત ન પુન્ય,
 ૪ । ૭ । ૨ ૪ । ૧ । ૧
 અધિક કામ આપ્યા ચાપ, ખાપ ખૂણે જઈને

(અક્ષરભેન ૭૬)

૭૬ ભુજા પ્રવાતની દેશી

। । । । । । । ।
 હરે ઉપની માદરે અભિનાના માનુ નાચ મ્મલ્લ સુન્દરી ભાના

(અક્ષર સમ્યા કિચિત્ત લઘુચર ભેન ૭૬)

ઢાણુ અનુક્રમ.

કરશે તેવું લોક લરશે, તેમાં કરશે શું હરિ ?
ખતા ખાગે ફરી કરશે, ફરવગે કેમ કરવરી ?

(અક્ષરસંખ્યામિત્ર ૪૦૬.)

ઢાણુ ઓવી.

ગગ્ગ તૂ રાગ્ગમલ, દુસ્મનકે તોરે દલ,
પલમેં ચકચૂર દિને, નૂરકો દિપાયા દે.

ઢાણુ કવિત.

રાગ્ગ તૂ ગગ્ગમલ, દુસ્મનકે તોરે દલ,
પલમેં ચકચૂર દિને, નૂરકો દિપાયા દે
કિત્તી બનાઈ કલ, બલમેં બલવાન બકા,
પરાકમ પાહાડ જૈસે, પાર દિને પાયા દે ?
જનત લે જનત મેં, મૂઢ કયા દલ સદૂ,
રાગ્ગ તૂ રાગ્ગવીર, રાનીકા ગયા હે;
રગ્ગપુતકી ટેક રખી, સલનતકી નેક રખી,
કિર્તીસિદ્ધ કિર્તીકા, કોટ હી બનાયા દે

(૫૯.)

રવ્ય ગાઠ.

ડાટ વાળ્યો રે, ડોસીએ ડાટ વાળ્યો રે;
વડસાસુ વેરણુ ચઢ મારી, હરખ હેયાનો ટાળ્યો.

લોશ્વરીથી પૂરૂ ન થાયે, એનું માહે લખાવ્યું રે
 સાધુ પિતાને મહાદુષ દેરા મુને, સિમત રાતે આવ્યું ડોં

સગીત.

સગીત, એ પિંગળની સાથે પ્રાસ ને અર્થની બાબતમાં મળતું છે, ને એ પ્રેતે વીધે ને કાવ્ય કહેવાય કે માત્રા તાન ને વિરામની બાબત તેમાં જૂદી છે. દેશીમાં પદ જેની ચોક્કસ બાધણી આવે છે, તેની પ્રાસ જગ્ગ તેમાં નથી ને સૂરની વાત તેમાં સહુથી ન્યારી કે

રાગ ભૈરવી. ત્રિતાલ.

મ મનાય પારી ગમ્યા મ મનાય દારી,
 પિયા માની ન માને રે મૈં
 નીચે મહે મગા, ઉપર મમે કાશી રે (૨)
 મનમે મોયે ચિંચા રે,
 મે સગા ઉઠાસી રામા મ સલ ઉઠામી પિં

સગીતમાંથી મીઠું પગ ગાખ્યા પેના થઇ કે તે નાટ્યની યાત્રે છે તેની બાધણીને તજ, એમને અમુક કાળની સારીમનનું બીજું, કહે છે તેમાં પ્રાસ ને અર્થ દ્વારથી તે કાવ્ય કે, પણ તેને સગીતના રાગ સાથે સમઘ નથી જેમ દેશીમાં કાઇ નખનાર પિંગળના ખરા પદ નવ કે, સગીતમાં દેશી જેવા પદ આવે કે, તેમ નાટકમાં પિંગળ કે સગીતને મગમગ મધમેમની ચીત્રે આવે, તે જૂદી વાત કે

ધીમા ધીમા આતો માગ પ્રાગુ રે ધીં

આલો સખી ! આજ પંદરપુર જઈએ રે.

ને ચોથી તરફ નાટકવાળા, કોઈ અમુક નિયમને બદલે, ધધો ને કમાણી પર નજર રાખે છે.

ઉપાધ.

એ બધી સ્થિતિમાંથી કાવ્યની આબતની ગુંચવણ ઉકેલવાનો હેતુ આ પુસ્તકનો નથી. પિંગળની આબતનો છે. તેને લગતી વાત કરીએ.

ઉપર કહી, તે બધી, મગલ શિવાય, ગાવાની કવિતા છે. પિંગળના અનુક્રમ વિનાના લોકને આરે છે. તેથી વાંચવાની કવિતામાં મોટો ખાડો પડ્યો છે. તે પિંગળથી જ પુરાઈ શકે, ને પિંગળ જાણનારા જ પૂરી શકે, એમ છે.

વાંચનારા કાવ્યમાં માપ વીરત્વવાળાં હોવાની જરૂર છે. તેમાં ગાવાનો છાંટો જેટલો પણ આવવો જોઈએ નહીં. તેમાં દરેક્રોધ રસ જામી શકે છે. માપનું વીરત્વ રસને હાની કરતું નથી, પણ પુષ્ટી આપે છે. તે સ્ત્રીઓને મોઢે ગાએ છે. તેથી તેમનું સ્ત્રીપણું દૃષ્ટી જતું નથી, પણ તેઓ હિમ્મતવાન થાય છે.

એને વાસ્તે પિંગળને સરળ ને સ્વાભાવિક સ્થિતિ પર લાવવું. કાવ્ય બોલનારે તેમાં જુસ્સાદાર માપો હોય, તે પસંદ કરવાં, ને વાંચનારે તેવા માપની કવિતા વાંચવાનો શોખ રાખવો.

ફારસી ઉર્દુ ને હિંદી કવિતા.

પિંગળ.

ઉર્દુનું પિંગળ અરબીના, ને હિંદીનું સંસ્કૃતના, પિંગળ પર આધાર રાખે છે. મૂળ એ પિંગળ જૂદા છે, એટલે એ એ પણ જૂદા છે. પરસ્પરના પિંગળનો લાલ કાઠ કાઠ વખત લેવામાં આવે છે. એ એ ભાષા જુસ્સાદાર હોવાથી, એની કવિતા પણ તેવી થાય છે નાનતર જાતી એ એ ભાષામાં નથી, તે જુસ્સો વધવાનું એક કારણ છે.

ગુરુ લઘુ ફારસીમાં.

ઉર્દુ પિંગળમાં, જે સ્વર એટલે ગુરુ અક્ષર પર ઝરિતાની લીટીના માપની તાલનું વજન ન આવ્યું હોય, તેનો ઉચ્ચાર લઘુ જેવો થઈ શકે છે, ને તેથી તેને ગણતરીમાં લઘુ જેવો સ્વીકારી લેવામાં આવે છે.

૩ (૬x૩) ૧

આનેકા તેરે પાસ ૩૩ કચા મે બહાના

વાચતા, ' ન ' ' મ ' ' ય ' ' ર ' ' લ ' ' હ ' જેવો એક અક્ષર ઉચ્ચારમાં તેની આગળના, ગુરુ કે લઘુ, સાથે જોડાઈ જતો હોય, જેવા શબ્દ એ ભાષામાં ધણા છે, તે તેની માત્રા ગણતરી કે નહીં, અર્થાત તેનો ઉચ્ચાર થવા દેવો કે દામવો, એ લખનારની ઇચ્છા પર આધાર રાખે છે.

આમાં પહેલી લીટીમાં 'લે' ને લઘુ, ને બીજી લીટીમાં 'રે' ને 'દે' ને ગુરુ, ગણ્યા છે, એટલે એ લખનારની ધમ્માની વાત છે.

'હસ્તીમ' શબ્દને 'હસ્તી' હોય, તેમ ગણ્યો છે, ત્યારે 'હે હસ્તીમ મીરે મહે દવા' એમ હોત, તો 'હસ્તીમ' છે, તેમ ગણી લેવાન એ બેની આવતે, પહેલામાં 'મ' લઘુની માત્રા ઉડે છે, બીજાના નહીં.

લઘુ અક્ષર બેની સાથે જોડાય, તે અક્ષર ગુરુને બદલે લઘુ હોય, તેનું પાન એમ છે.

આવે! ઉચ્ચાર કર્યો છે. 'એ' અક્ષર ગુર છતાં લઘુ ગણાય છે, ને જૂઠી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે શબ્દને અતિ જોડાય છે, તેમ 'એમન' શબ્દ માના 'એ' ને ગણીને, ને 'ન' લઘુ છે તેને, એમ બેને ઉડાવ્યા છે.

એ પ્રમાણે આગલા વ્યંજન સાથે પાછલા સ્વરને પણ, ખોડા લઘુની પેઠે, મેળવી લે છે, ને તેમ કરીને લઘુની એક માત્રા ધરાવવાનો લાભ લે છે.

મન અજ આ હુરને રાજઅફઝુન કે યુસુફ દાશત દાનેસ્તામ
દિવસે દિવસે વધતુ રૂપ યુસુફને હતું, તે વિશે હું સમજું છું.

આ લીટીને નીચે પ્રમાણે બોલે, વાચે, છે.

સાથે' ના લેવું છે, એટલે તેમનો 'વ' ને 'કસર' માનો 'ર' માણ્યા અક્ષર સાથે જોડાય છે. એમ અનુકૂળ અક્ષરને આગળ કે પાછળ જોડવાની, અર્થાત્ લેણીને જોડવાની, રીત છે.

દુગણમા, એ પિંગળમા ગુરને દાખવાની, ને જોડા લઘુને ઉડાવવાની, રૂઠ છે

ખોડો ને આખો લઘુ.

દેશી પિંગળા, જે પૂરા લઘુનો એક ગુર, ને એક ગુરના જે પૂરા લઘુ, ગણવાની રીત કારમી પિંગળમા નથી

કારમીમા લઘુ, લઘુ ને ખોડો લઘુ, ને જે લઘુ, એવા ત્રણ પ્રકાર છે એક લઘુ ને બીજો ખોડા લઘુ, એમ જે અક્ષર મળીને ગુર થાય છે તે લઘુ ખોડો જોવાતો નથી, તે આખા લઘુ સાથે મળતો નથી, તે તે મેનો ગુર થતો નથી

એક દાખનો નહીં

ગિખરિલી

સુનામો સત્કર્મો મહા વખત ગામો જીવનનો
કીધો સાસરવામો, પગીધી તેને ગણ્યો સિલમુ મો

આમા, મેહા લધુને પુરા નહુની સાથે મેળવીને બેનો એક ગુરૂ આપણો
ફારસીની પેઠે બનાવ્યો છે 'સાસરવાસો'

'પછીથી' મા આપણે ફેર યુ નથી

'તેને' મા આપણે રેવ્યુ છે, અર્થાત ફારસીની પેઠે ગુરૂનો
ઉચ્ચાર નહુ જેવો કર્યો છે

એ હ મા અક્ષરની સજ્યા સત્તરની છે, તે આપણે જેમ ને તેમ
રાખી છે

અક્ષરમેળ જલનો દાખનો આપનાતુ ઢાળ્યું એ કે કે ફારસીમા,
માત્રામેળ ને અક્ષરમેળ મેની મેળમેળ માધણી છે

હિંદુભાષા ફારસી કરતા દેહી ભાષાને શુદ્ધી સ્વાર મળતી આત્મી
છે, એને ફારસી આપો તેમા વપગતા ઉપર જણાતુ નવાપણ ને અન-
વાપણ જણી જાય છે મીઠું જાહે, બે ફાર નહુનો ગુરૂ ને એક ગુરૂના
બે પૂન નહુ નહીં થવાના માત્ર નહીં બધે યદ્ય માઝા નહુની ને
લધુને મને ગુરૂ મુન્નાની માત્ર સ્વાભાવિકપણે ગાહવાની રહે છે, ને
માપના અક્ષરની મુન્ના સજ્યા આવવી ગણતા માપ નોમસ થાય હ

તે કવિતામાં ચારંવાર આવી અડચણુકર્તા નિવડે છે, ને તેથી એવી હૂટ, ખાસ કરીને અદ્વરભેગ છંદમાં, લેવામાં આવે છે. તે સાથે તેમાં તેના અદ્વરની ગણતરી અસંખ્ય રાખવામાં આવે છે.

કુમિલ.

દેશ દેત અન્દાણેતે યે તો સહી, જગ જાન્દવી સી જીવતિ જો કહી.

દેથી ભાગમાં ઉદુ ને દિંદીની રીતનું અનુકરણ કરવું, પણ દેથી ભાગ જુરસામાં ઝોઢી છે, તેથી તે સાથે ઢંગ સાચવવાની જરૂર છે.

નાસચ.

અદા મુંદર દિખાવ જો નજર હરી ડુંગર તણા.

સરખામણી.

દયે દારમી ને દેતી પિખગની સરખામણી કરવાને એક માખસો લઈએ.

૪ ૧ ૫ ૧ ૪ ૧ ૩
ઇસકા જાની જુદા હો જાવે, ઉસકા આલકકે નીદ ન આવે.

આ નાસાના રીતે જોડાયેનું છે. પિખગની રીતે એ આમ જોઈએ.

ઇસકા જાની જુદા હો જાવે, ઉસકા આલકકે નિદ્રા ન આવે.

ઉચ્ચારની રીતે એ માખસો નીચે પ્રમાણે છે.

ઇસકા જાની જુદા હો જાવે, ઉસકા આલકકે નિદ્રા ન આવે.

એ માખ 'સમ સરામ સરામ મરા' નું છે. એટલે એમાં અદ્વર નથી. એથી એકા વંશના અદ્વર એમાં આવે નહીં. ગુરનો ઉચ્ચાર સુખ જેવો થાય, તેથી અદ્વરની ગણતરીમાં ફેર પડતો નથી. માત્રાની સંખ્યા નહીંએ, તો, ઉચ્ચાર થાય, તે પ્રમાણે માત્રા ગણતાં, તેમાં પણ ફેર પડતો નથી.

ગુરુ લઘુની બાબતમાં એમ છે, કે ગુરુની સાથે આવેલો ઉડતો લઘુ ઉડી શકે, મહેમા. તેને નહીં ઉડાવવો હોય, તો તે તે વગર રખાય, મહેમાન. એ બે બાબત જોડાક્ષર બેગા કે છુટા રાખવા જેવી છે, પણ તેની માત્રામાં ફેર છે.

લઘુની પાસે આવતો ઉડતો અક્ષર ઉડાવવો જ જોઈએ. દિલ્લ એ ખરું, દિલ્લ એ ખાટું. એમાં આગલો લઘુ ગુરુ થાય, જેવું કે મન. ટ્રાઈ જગ્યાએ તે ગુરુ નહીં થાય એમ બને, જેવું કે હસરત ને અલ્લે હસત. એનું કારણ જોડાક્ષરને જાળવવાનું છે.

બે જોડા લઘુ સાથે આવે નહીં. આવે, તો આગલો આખો થાય, હસરત.

બે આખા લઘુ મળે નહીં, રજ,

આગળ પાંચગ અક્ષર હોવા વગર અક્ષર ઉડી શકે નહીં, બા સક્ષ્યા બાક્ષ બાક્ષ.

આમાં 'લ' એ, ઉડે, એવો અક્ષર છે. પણ તેનો ઉચ્ચાર ઉડવા જેવો થાય, તો તે તેવો હોય છે. પહેલા બે 'લ' ઉડતા નથી બીન્દ બે ઉડે છે. એમ ઉડે એવો લઘુ અક્ષર લઘુનાં પાને કે ગુરુની પાસે આવીને નહીં પણ ઉડે, ને ઉડે પણ ખરો.

દરેક માપમાં અક્ષરની જે સંખ્યા હોય, તે ઉપર પ્રમાણે ને ઉચ્ચાર પ્રમાણે ગણીને ચોક્કસ કરનાં, તે માપ માત્રામેળમાં ને અક્ષર મેળમાં ચોક્કસ થઈ રહે છે. એ ઉપરથી બહુાય છે, કે ફારસીમાં માત્રા-મેળ ને અક્ષરમેળ એવા બે ભાગ નથી, પણ ઉચ્ચારમેળ, એટલે, દાગ-મેળ કે દેશીમેળ કે સંગીતમેળ નહીં પણ, બેને બેગા કરીને માત્રા-અક્ષરમેળ, એવો એક ભાગ, એટલે એવી એક જાગ્ય, છે.

માત્રામેળમાં ગુરુને લઘુ જોડી શકાય છે એટલે માત્રાની છુટ

મળે છે, ને અક્ષરમેળમાં અક્ષર ઉડે છે એટલે અક્ષરની છુટ મળે છે. એ બેલેક્ષમાં બેની છુટ મળે છે. એમ માણસને કાવ્યની બાબતમાં બંધનો ઝોઝા થઈ છુટ વધે છે.

બીજો દાખલો લઈએ.

૨ । ૫ । ૫ । ૫ । ૩
 દયા બોલી ઉભરા ને જોખન કિસિકા,
 મિટા દુઝી મેં ચુલસુલાપન કિસિકા.

દયા=શરમ જોખન ઉભરાવું=ગમે તેમ બોલવામાં. ચુલસુલાપન=ચાવણાપણું.

આપણે દેશી પિંગળમાં હ્રસ્વને ને દીર્ઘને, હ્રસ્વ ને દીર્ઘ, બે રીતે બોલો શકીએ છીએ, તેમ આમાં છે. એટલે એ બાબતમાં દેશી પિંગળમાં આપણે ઉચ્ચાર પ્રમાણે માત્રા ગણીએ છીએ, તેમ આમાં છે. દારસીમાં તેને બીજા ગુરૂઓ સુધી લંબાવવામાં આવ્યું છે, ને બીજા લઘુઓની બાબતને, ઉડવાની વીગેરે, શરતના પેટામાં લીધી છે.

એની માત્રા છે તેમ કે ઉચ્ચાર રીતે ગણતાં, માત્રા સરખી આવી રહે છે ફક્ત 'જે' અક્ષર વચ્ચે નડે છે. તેનો 'જ' ઉચ્ચાર થાય છે, ને એ બીજા ગુરૂઓ સુધી લંબાવ્યાની વાત છે.

અક્ષરની રીતે ગણતા, પહેલી લીટીમાં ૧૪ ને બીજીમાં ૧૪ અક્ષરો છે, જે સંસ્કૃત પિંગળના બાર અક્ષરના છુલ્ગીમાં આવી રહે એમ નથી. દારસી પિંગળ એના બાર જ અક્ષર કહે છે, ચૌદ કહેવું નથી. પણ તે, ચૌદ અક્ષર વાપરીને, દિસાજ બારનો કરે છે. તેમ કરવાને ઉચ્ચારની બાબત પર ધ્યાન આપે છે તે કહે છે, કે જોકે એ માપ 'રરારા રરારા રરારા રરારા' નું છે, તોપણ એની જોડેલી લીટીનો ઉચ્ચાર તેના જેવો જ છે.

ગીતો દાખલા લખ્યો

મેરા મોઢા મિયાં કરો ચૈન મુઝે

રરરા રરરા રરરા રરરા

આમાં માત્રાની ગણતરી બંધ બેસતી નથી, પણ ગુરનો વધુ જેવો ઉચ્ચાર, દેશીની પેઠે, કરીને માત્રા ગણવામાં આવે તો બેમે છે. આમાં અક્ષરમેળની પેઠે વધુગુરની ચોક્કસ બંધ બેસતી નથી, પણ ગુરનો ઉચ્ચાર વધુ જેવો કઠ્ઠાં બેમે છે. આમાં અક્ષરસંખ્યામેળની પેઠે અક્ષરની ગણતરી બંધ બેસી છે, વધુ વિરોધ હોય તો બેસતી નથી એમ લાગે, પણ તે ઉડી જતાં બેમે છે, ને, દેશીમાં અક્ષર વધતા ઓછા હોય છે, તેમ નથી.

એમ ફારસી પિયગે, માત્રામેળ ને અક્ષરમેળ, બેને મેળવીને પોતાનો રસ્તો કાઢ્યો છે. તેમાં, રાખના અક્ષરો જેવા છે, તે પર ધ્યાન રાખ્યું નથી, પણ તેના ઉચ્ચાર જેવા ધ્યાન છે, તે પર રાખ્યું છે, ને તેના તે ઉચ્ચાર પ્રમાણે અક્ષરોની સંખ્યાને ને માપને ચોક્કસ કીધાં છે.

એ બધું એક તરફ ઉચ્ચાર, ને બીજી તરફ અક્ષર સંખ્યાની ગણતરી, ધી થતું હોવાથી આપણે એમ કહી વકીએ, કે ફારસી પિયગમાં માત્રા અક્ષર સંખ્યા ઉચ્ચાર મેળ માપ છે.

ખાંધણી ફેર.

સંસ્કૃત ને હિંદી ભાષામાં, જંદના માપમાં પહેલો, વચલા એક કે વધારે, ને છેલ્લો, એમ ત્રણ ભાગના કટકા લીધા છે. ફારસી ને ઉર્દુમાં, પહેલાની સાથે, તેની જોડેના વચલાના બે ભાગમાંથી એક ભાગ મેળવીને, એક નમુનો બનાવી, તે કેટલી વાર ફરી આવે છે, તે પર નિશાન રાખી છે. પહેલી ભાષામાં વિસમ, કીક લાગે ત્યાં, મુકામાં આવે છે, ને લાંબે માપે તેની જરૂર પડે છે. બીજામાં, દરેક નમુના પછી જાણે

તો માપના અંતમા ચોડો ફેર હોવાથી, બીજી ચોથી લીટીના પ્રાસ નહીં છૂટકે મેળવે છે.

કયો કર ન કાડ કાડકે ફેરું મે પથરદન ?
સોદાએ જુલકે ચારમે હે તાર સાપ

આમા પહેલા કરતા બીજા ભાગમા એક માત્રા વધારે રાખી છે

અતની માનાની એ ગત યઈ પણ લીટીનો ચરની માત્રામા એક લીટીમા અમુક, ને બીજી લીટીમા તેથી ઓછી કે વધારે, એમ યઈ શકે નહી, મિનાય કે તેવી જાધણી નહીં કરી હોય

શેરની ઠડીમા પ્રાસની જોડવણુ

શેરની ઠડીમા પ્રાસની જુદી જુદી જોડવણુ નીચે મુતારી

૨ (૪+૫+૪) ૧+૨ (૪+૩+૪) ૧

પહોને પિન્ડે પોતે, ગયો નિજ ઉપને જૂની
મથે છે વ્યર્થને માટે, ગયો ત્યા મોહને ફૂની
જગતને પાળનાવાળો, ફક્ત નિજ પિંડને પોરે
બંધાને આહવાનાળો, પશ્ચો નિજ અર્થને કોપે
કૃપાળુ તે યયો ફૂર, દનાળુની દયા દૂર
ગન્યો નીકે દતો યર, બચ્ચાણુ આત્મનુ રૂ

અમે મસ્તાન પેરાગી, નહીં સસારના રાગી
જગતના માદચાહોની, અમારે શી પડી પન્વા ?
કેસલા પાપની મારી, પ્રભુથી ચાહતા હોમે
કરે તે વિચગધુની, બચેને ગત દિ પન્વા

મરીઝની બ્હારમાં ધાતાં, જળે સચ્ચાઈને બ્હાતાં;
કદિ ધરજાર કુંટાર્ષ, અમારાં જાય તો જાઓ.
પ્રભુની જ્યાં નથી પરવા, બીઝની હોય શું ડરવા ?
હવે કથા દેહ છે ધરવા ? પડી આ જાય તો જાઓ.

ગજલ -

ગજલ ને મેરનાં માપ જૂદા નથી. એક માપમાવી અને ધાય છે.
ગજલ ગાવામાં પણ આવે છે, એટલે તેની ટેડ ને કડી, ને તે બે મળે
એવા પ્રાસ, નો બદોબસ્ત રાખવાનો હોય છે. શેરમા તેમ નથી. એ
બદોબસ્ત ચિનાની કવિતાને ગજલ કહેવી, એ બરાબર નથી. તેને મેર
કહેવી બેઠાંએ.

ગજલ વાંચવા ઉપરાંત ગાવાની પણ છે, એટલે માણસ તે ગા-ને
બનાવવા તરફ રહેતું વળે છે, પણ તેને પિનજની, અર્થાત વાંચવાની,
રીતે જોડવાની જરૂર છે. તેથી ક્લસ્વ દીર્ઘ બનાવ્ય આવે છે, ને તે
વાંચવા ને તે ગાના, બંનેમાં સરળ ધાય છે ઉચ્ચટામાં ઉચ્ચટું થવાનો સંભવ છે.

૧ (૫+૪=૭x૨) ૦+૧

દેહન કન્ના મુઝકે કુએ યાગમેં,
કુએ જુવજુકકી નની જુવજાગમેં.

૩ (૦+૪=૭x૩) ૧

૩ ૧૩ ૧૪ ૧૩ ૧૪ ૧ ૩ ૩ ૧૨
હમ જાય ગહર બહાર ફેરેંગે દરખ્ત પાસ,
બહતા પિયેંગે પાની જાનીકા પિચાયેંગ.

આમાં 'દરખ્ત પાસ' ને બદલે 'સુઝાયેંગે' હોવાની જરૂર છે

ગજલમાં ટેકની લીટી બે હોય છે, ને તે એક પ્રાસની આવે છે.
૫કી કડીની પહેલી લીટી પ્રાસ ચગરનો, ને બીજી ટેક સાથે મળવા

પ્રાસના, આવે કે એ પ્રાસ ઉપરાત, મેરની પેટે, પ્રાસની બીજી પણ ગોઠવણ કરીએ, ને બૂદ્ધી વાત છે એક ગજલમાં ધણું ખરું ચાર પાંચ ૫ કડી હોય ૬ કોઈ વખત વધારે પણ આવે કે.

ટેકને અતે 'ટેક' એમ, કે કડીને અતે ટેકનો આવતો અલર, લખીને મતાવરાની જરૂર નથી તે વાચનમાં નડે છે ગાવામાં ઉપયોગ કરનાર, ટેક ને કડી, બેને આગળીને વાપરવાનું સમજે છે

ને ગજન ગામમાં જ વપરાવાની છે, તેમાં, પડની પેટે, 'ટેક' કે ટેકનો અલર, તેની જગ્યાની જરૂર પ્રમાણે, રખીને મતાવરામાં આવે છે.

ગજનની એક કે મે લીટીના માપ કે સ્થિતિ પસંદ કરીને, તેને ગજનમાંથી છૂટી પાડી, દાખના રૂપે મતાવરામાં આવે છે ગજનની બધી લીટીનું માપ સરખું હોય ૬, એટલે પ્રાસ વગરની એક લીટી ઉપરથી માપ જાણાય કે તેનો સાથે પ્રાસનાળી જોડી હોય, તો કડી મિથે સમ-જાય છે, ને પહેલી, એટલે ટેકની, એ લીટીના પ્રાસ પણ જાણાય છે એમ આખી ગજલનું કાઈક જાણ થાય છે

ટેકની મે બીટી લીધી હોય, તો બે લીટીના મળતા પ્રાસની રોર જેવું જાણાય, કડીની એ લીટી રીધી હોય, તો બીજી ચોથી લીટીના મળતા પ્રાસની રોર જેવું જાણાય, એવો સલવ એમાં છે તેથી ગજન બતાવવાના દાખલામાં, ટેક ને કડી, બે મતાવી છે. સાધારણ દાખલાનાં વાત કરીએ, તો તે બે લીટીનો હોય તે કે તે લીટી ગજલ કે રોરમાંથી લીધી હોય તે, બાગત મલ્લનાં નથી

નહી આપ્યો હોય, ત્યાં નજીકનાં આગળ પાછળના માપ ઉપરથી તે માણસ ખૂટતું માપ જનાવી ગયું છે. જેવું કે,

$$૨ (૫ \times ૩) ૨$$

અરે મિત્ર ! મારા ન ગમગીન હોય. એના ઉપરથી

$$૧ (૫ \times ૩) ૨$$

રે મિત્ર ! મારા ન ગમગીન હોય.

કવાલી ગઝલ.

ગઝલ, સાદી ને કવાલી, એમ બે તરેહની થાય છે. કવાલી મરોઝથી ગવાય છે, ને તેની તાલનો ઠેકા આસ જૂદો છે. પણ પિગળની બાબતે બંનેનાં માપ સરખા છે, એટલે ગાવાના ફેરની બાબત પિગળમાં બતાવવાની જરૂર નથી. માત્ર ગાવાનો ફેર બજાવવાને, થોડા દાખલા બજાવવાની જરૂર છે, તેથી આ પુસ્તકમાં તે કોઈક જગાએ આપ્યા છે.

ગઝલમાં દેક કડી ને પ્રાસની ગોઠવણ

ગઝલમાં દેક કડી ને પ્રાસની જૂદી જૂદી ગોઠવણ નીચે બતાવી છે.

$$૨ (૪+૩=૭ \times ૩) ૪+૧$$

હમારા વક્ત સોના વક્ત હૈ બેદાર ચપરોઝ,
બે અપના પાર થા વો અબ હુઆ હૈ પાર ચપરોઝ.
અય મુલમુલ ! અબ તેરી ઈસ બાગમે તોડીર દૈ કેસી
હૈ માલી ચપરકે મુલ ચપરકે મુલઝાર ચપરોઝ.

બેદાર=અજાણ. તોડીર=આપડ, માન

$$૨ (૪+૩+૪) ૧+૨ (૪+૩+૪) ૧$$

અમર હમ બાગમાં હોતે, તો મુલશનકા હુદા દેતે,
પકડકર દસ્તમે મુલમુલ, મુલોસે જા મિલા દેતે.

ગર હોતે ખામઠે માની, છુટાતે પુલકી ડાવી,
ખનાકર હાર પુલોકા, વો દિનખરકો પહેના દેતે

આમા ઉપના માપથી વધારે એટલુ છે, કે આમા વચ્ચે વિરામ
લીધો છે, ને પહેલી લીંગમા અતના જેવો પ્રાસ વચગાળે પણ રાખ્યો છે

આ બે ગઝલ ખરાખર છે.

હૃદયમા પ્રેમ છે જેને અખડાનદ છે તેને દેડ૦
ખરી જે પ્રેમની મગતી, જડી જેને ગર્ધ સસ્તી
પછી આરામ કે તસ્વી, હરો વેરાન કે વસ્તી ૬૦

દયાળુ દેન છે દેના જરી લે તેહની સેવા
રહે છે આસ ખીમની ખરેખર એજ કે હાની ૬૦
ખનાબુ નિશ્ચ આ જોડે, જુડું નિર્માણુ છે તેણે
ખડુ તે તાહરી પાસે છુએ કે શીઘ તુ વાસે ? ૬૦

ગઝલની ખાધણીની ખમર ન હોય કે જાણ્યા હતા બેરકાર હોય,
તે તેમા ઉપરના બે દાખના જેવો ફેરફાર કરે છે પણ તેથી તે પદમા
ફેરવાય છે, ને ગઝલ રહેતી નથી પછી સમીત પરત્વે તેનો ઠોઠા
ગઝલમા આવતા જેવો હોય તે જૂની બાબત છે

૧ (૪+૨=૭x૩) ૨

હૃદયમા પ્રેમ કહે શ્રી પ્રેમ કહે તૂ જલ મેરી,
યદી મતનમકે ખાતર કરત ખુશામત મે તેરી ૬૦
દહી અર દેખ ચક્કર દેતહ હર-મત તુજે
તો બી કમબખત ! શ્રી હસ્તામ સુનાલી ન ટેરી ૬૦

આ ગઝલ ખરાખર છે આમા છેડની લીંગ 'તો ની કમબખત !
હસ્તામ સુનાલી ન મુજે' એમ હોય, તો એ, ગઝલ દળીને, પદમા જાય

ગર હોતે બાગેકે માયી, લુટાતે પુલડી ડાવી;
બનાકર હાર પુલોડા, વો દિવસરોકા પ્હેના દેતે

આમા ઉપના માપથી વધારે એવું છે, કે આમા વચ્ચે વિરામ
લીધો છે, ને પહેની લીંગીમા અતના જેવો પ્રાસ વચ્ચાજે પણ રાખ્યો છે

આ એ ગઝલ ખરાબર છે.

હૃદયમા પ્રેમ કે જેને, અખડાનદ છે તેને ૧૬૦
ખરી જે પ્રેમની મગ્તી, જડી જેને ગર્હ સસ્તી
પછી આરામ કે તરતી હસે વેરાન કે વસ્તી ૧૦

દયાળુ દેવ કે દેના, કરી લે તેહની મેવા
રહે છે આશ બીગની ખરેખર એમ કે હાની ૬૦
બનાવ્યું વિશ્વ આ જેવો, વધું નિર્માણ કે તેણે
ખડુ તે તાલગી પામે, જુએ કે શી તુ વાસે ? ૬૦

ગઝલની માધુર્યની ખમર ન હોય, કે જાણવા ઇતા બેદરકાર હોય,
તે તેમા ઉપરના મે દાખના જેવો ટેરફાઝ કરે છે પણ તેથી તે પંખા
ફેરવાય છે ને ગઝલ રહેતી નથી પછી સંગીત પરવે તેનો ઠંકા
ગઝલમા આનતા જેવો હોય તે જૂની માનત છે

૧ (૪+૨+૭+૩) ૨

દગ્દમ ધરા ગ્રહે શ્રી ધરા કહે તૂ જીલ મેરી,
ચહી મન-મહે ખાતર કરત ખુશામત મે તેરી ૬૦
દર્દી અડ દૂધ ગઝર દેતફ હર-ખત તુમે,
તો બી કમ-ખત ! શ્રી હસિનામ સુનાતી ન ટેરી ૬૦

આ ગઝલ ખરાબર છે આમા છેતની લીંગી 'તો બી કમ-ખત !
શ્રી હસિનામ સુનાતી ન મુમે' એમ હોય, તો એ, ગઝલ ટળીને, પંખા જાય

હીધો છે, ને પછી કડીના ત્રીજા લાગનો પ્રાસ ટેકના પહેલા ભાગ સાથે મેળવ્યો છે.

બીજી રીત.

મરહોનો પ્રાસ છું હું, તુમનો તો પ્રાસ છું હું. ૬૦

આ ૬૨૩૬૬૬ ખ્યારા, બળને કરે બેગમરા:

પૂરનારો આરા છું હું. ૬૦

આ ના, એટલે બે સરખા લાગવાળા, બીજાં માપમાં આ પ્રમાણે યજ્ઞ રાજે.

આ પંડોનો પ્રાપ્તિ, વિરામ આગળ, ૩+૧+૧ મળીને, પાંચ માત્રાનો થવાથી, અનિયમિત માત્રામેળ માપનો છે.

૧ (૧+૨+૩) ૧+૧ (૪+૩+૩+૩) ૧

સાહેબો ! સનનગરા !, સર્વેરવાં ! તૂ કીસતી ?

સગમિત્રા ! મિત્રમવસા ! આક્રમે જા ! તૂ કીસતી ?

આકાશી ગુલામે તો, મસ્ત રુદે એ જામે તો;

જામ અદેદ જામે તો, રાહુરવાં ! તૂ કીસતી ?

એ લાગના કુલ ૧૮૫ ચહેરાવાળી, ચપેલી જેવી જાતીવાળી, આલના સાર્વત્રિકતા માં જેવી, ની ! તું જાણ છે ? એ ૫૫૨ જેવા કાંજી વાપળી, બુદ્ધમ કરનારી, જાનની આક્રમ જેવી, જા ! તું જાણ છે ? આકાશી તારા ગુલામ, તારા જામથી મસ્ત થયેલો, તેને તારા નામથી જામ આપ. એ આલના આત્મા જેવી ની ! તું જાણ છે ?

૧ (૬x૩) ૨

યકે નઝર તો આનકર દિખવા દે દીદાર,
 દમ લખો પે આયાદૈં જર રહમ અમ માર ।
 મર જાવે તેરા કરકે નઝારા, નિઃ
 નિમાગઁઓવાયો, નઝારાઁદર્શન

૧ (૬x૩) ૧

નારી ગારી ગારી હોતીદૈં કિસ ગામકી ?
 નાહી પૂછુ જો પાકિં મેં બેદામશી નાઃ

૧ (૬x૩) ૨

પીયા પીના મહુ બને જો એઁ દિન આવે તાપ,
 ગોરી સુરત આપકી ધર રખિયે અપને આપ;

૨ (૪+૩+૪) ૧+૨ (૪+૩+૪) ૧

કરોના આ કરોડાના, જુઓ સગજન ? તમે રાણા ૬૦

હોદ્દરો.

પૈસાદાર નિજ પુત્રને, વહેના સોપે વે

અદર પોતમપોત પણ, કહેનાતા તે શેઠ.

૧૫૫ વ્યભિચારી ઠેકાણુ,

જુ૦

આમા દોદરો નાપરીને '૫૬' કાણુ' એ.

—

છ દની જાત.

ચાર જાત,

પિગળમા છદ, તેના માપ હિપરથી, ચાર જાતના હોય છે

૧—માત્રામેળ,

એને માત્રાની ગણતરીની માધણીવાળા તે થોડા અધરા , જેવું કે
જેપાદ.

૧૫ | ૧ ૧ ૪ ૧ ૪ ૧ ૪ ૧ ૨
બાધે સ્વાભાવિક કે પના

૨—અક્ષરમેળ,

એને લીંગમા ફેરવા અક્ષર આવે તે સખા ને નવુગુરનો કમ,
મ મે મામતની બાધણીવાળા તે સકુથા અગ ૩ જેવું કે

ગુરગી

હિ ગમ રામે હિ ગમ રામે

૩—અક્ષર અખ્યા કિચિત લઘુગુરુ મેળ,

એને લીંગમા અક્ષરની સખા ખરી પણ નવુગુરનો, બધી જગા
નહીં ને, કોઈ અમુક જગા નક્કી રેની તે તે સહેના છે જેવું કે

અલ્પદ

હી ગોળ રરિ ગોળ તારામડા ગોળ કે

૪—અક્ષરસખ્યામેળ,

એને માત્ર અક્ષરની ગણતરીવાળા તે સકુથી સહેના છે જેવું કે

શોડ અને શોખ બુઝો, યત્ન જ સસાર વિરો,
 વિરો પીયૂષ ભર્યા, સાથ સાથ હોય છે

એ ભાગ.

માપના વચના કટકાઓની માત્રાની બાબતે, બધા ૭૬ એ ભાગમાં
 બહેલી શકાય છે

૧—નિયમિત

એ વચના દરેક કટકાની માત્રા સખ્યાની બાબતે, સરખી હોય,
 તેને નિયમિત કહીએ

દાખલો એ પાછ

૨—અનિયમિત

તે ઓછી વધતી હોય, તેને અનિયમિત કહીએ

દાખલો, લહેરી

ખીણું કારણ, એ ગણતરી કાઈ કાઈ ઠેગાણે સહેલી પડે છે, ને ઠીક લાગે છે, તે છે.

હરિ રામ રામે હરિ રામ રામે

ખીણું કારણ, પુસ્તકના લખાણમાં સર્વત્ર એક સરખું ધારણ રાખવાના હેતુરું છે.

વચના કટકા સાત માત્રાના.

માપમાં વચનો, એક કે વધારે, કટકા સાત માત્રાનો હોય, સાતના ભાગ ૩+૪ થી પડ્યા હોય, ને માપનો આગવો કટકા ચાર માત્રાનો હોય, તો ૩+૪ ની ગણતરીમાં, આગળનો કટકા ત્રણ માત્રાનો થવાથી, ૩+૪ નો, ક્રમ ગળે છે, તેથી તેમાં આગવો કટકા ચાર માત્રાનો આવી શકે છે, ને તે તેમ રહેવા દેવો, એ સાર છે

સાતના ભાગ ૪+૩ થી પડ્યા હોય, તો આગવો કટકા નણુ માત્રાનો થવાથી, માપ ૪+૩=૭ માથી ફેરવાઈને, ૩+૪=૭ મા આવે છે. તેમાં આગવો કટકા ચાર માત્રાનો રહી શકે, તેમ નથી તેથી તેને તેમ ફેરવાના દેવું, ને ફેરવવું, એ સાર છે

૪ । ૩ । ૪ । ૨	
સદ્યનો ૭ બેજો પક્ષ	યોગ્ય
૧ । ૩ । ૩ । ૪ । ૨	
સદ્યનો ૭ બેજો પક્ષ	અયોગ્ય
૪ । ૪ । ૧૩ । ૧	
સદ્યના લો પક્ષને	અયોગ્ય
૧ । ૩ । ૪ । ૧૩ । ૧	
સદ્યના લો પક્ષને	યોગ્ય

એમ વિચાર આવે, કે ખીણ નબરના દાખલામાં માપ અનિયમિત થાય છે, તો તેને તેમ, અનિયમિત તરીકે, થવા દેવું, પણ ‘અનિયમિત’ મા એમ વેવું, તેના કરતા આગળ ચાર માત્રા રાખી, માપનું અનિય-